ISSN-0971-8397

યોજના

નવેમ્બર-૨૦૧૯ | વિકાસને સમર્પિત માસિક | ₹ ૨૨

સ્વચ્છ સમાજ - સ્વસ્થ સમાજ

'ખુલ્લામાં શૌચમુક્ત' ગ્રામ પંચાયતો
સુજોય મોજુમદાર અને સ્વાતિ મંચિકંતી

સ્વચ્છ ભારતઃ સફળતાનો અધ્યાય
અક્ષય રાઉત

દિલ્હી મેટ્રોઃ જાહેર સ્થળોમાં સ્વચ્છતા
અનુજ દયાલ

ફોકસ
સ્વચ્છતા અર્થતંત્ર અને સફાઈ કામદારોનું સન્માન
સંતોષ કુમાર ગંગવાર

વિશેષ લેખ
લોકનીતિ
પરમેશ્વરન ઐયર

૧૦ વર્ષીય ગ્રામીણ સ્વચ્છતા વ્યૂહરચના (૨૦૧૯-૨૯)

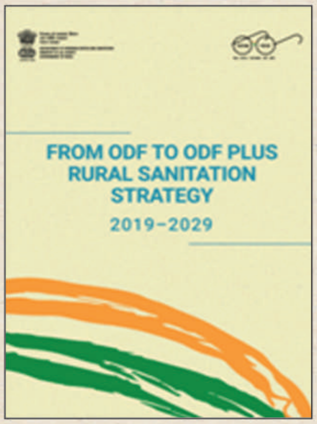

ભારત સરકારના જળશક્તિ મંત્રાલયના પેયજલ અને સ્વચ્છતા વિભાગ (ડીડીડબ્લ્યુએસ)એ ૧૦ વર્ષ (૨૦૧૯-૨૯)ની ગ્રામીણ સ્વચ્છતા વ્યૂહરચના શરૂ કરી છે. આ સાફસફાઈની વર્તણૂકમાં પરિવર્તનને જાળવવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, જે સ્વચ્છ ભારત અભિયાન – ગ્રામીણ (એસબીએમ-જી) હેઠળ હાંસલ થઈ છે. આ પરિવર્તન ઘન અને પ્રવાહી કચરાના વ્યવસ્થાપનની સુલભતાને વધારવા તરફ છે. આ વ્યૂહરચના સ્થાનિક સરકારો, નીતિનિર્માતાઓ, અમલકર્તાઓ અને ઓડીએફ પ્લસ માટે તેમના આયોજનમાં અન્ય હિતધારકોને માર્ગદર્શન આપવા માટે તૈયાર કરી છે, જેમાં દરેક શૌચાલયનો ઉપયોગ કરે છે તથા દરેક ગામ ઘન અને પ્રવાહી કચરાના વ્યવસ્થાપનની સુલભતા ધરાવે છે. આ વ્યૂહરચના નાગરિક સમાજ અને આંતરસરકારી ભાગીદારીઓ જેવા વિકાસલક્ષી ભાગીદારો સાથે સંભવિત જોડાણ વિશે વાત કરે છે. આ સાફસફાઈના ધિરાણ માટે ઇનોવેટિવ મોડલ પર પ્રકાશ ફેંકે છે. (સ્રોતઃ પીઆઇબી)

રેલવે સ્ટેશન્સ ક્લીનલીનેસ સર્વે રિપોર્ટ–૨૦૧૯

રેલવે તથા વાણિજ્ય અને ઉદ્યોગ મંત્રી શ્રી પીયૂષ ગોયલે સ્ટેશન્સ ક્લીનલીનેસ સર્વે રિપોર્ટ (ક્લીનલીનેસ એસેસમેન્ટ ઓફ નોન-સબર્બન એન્ડ સબર્બન સ્ટેશન્સ-૨૦૧૯) નવી દિલ્હી રેલવે સ્ટેશનમાં આયોજિત એક કાર્યક્રમમાં જાહેર કર્યો હતો. આ કાર્યક્રમ મહાત્મા ગાંધીની ૧૫૦મી જન્મજયંતીની ઉજવણી માટે યોજાયો હતો. રાજસ્થાનમાં સાત રેલવે સ્ટેનને 'ટોપ ૧૦ પ્લેસીસ ઇન ક્લીનલીનેસ સર્વે'માં સ્થાન મળ્યું હતુ. આ સર્વેમાં કુલ ૭૨૦ સ્ટેશનને સામેલ કરવામાં આવ્યા હતાં. રાજસ્થાનનાં આ સાત સ્ટેશન છે -જયપુર, દુર્ગાપુર, ગાંધીનગર, જોધપુર, સુરતગઢ, ઉદયપુર અને અજમેર. આનંદવિહાર રેલવે સ્ટેશનને દિલ્હીમાં સૌથી સ્વચ્છ સ્ટેશન ગણાવવામાં આવ્યું હતું અને સર્વેમાં એનું સ્થાન ૨૬મું હતું. આ રેન્કિંગ વિવિધ માપદંડ પર આધારિત છે અને પેસેન્જર પાસેથી પ્રતિભાવ મેળવવાની પ્રક્રિયા તેમજ થર્ડ પાર્ટી મૂલ્યાંકનકર્તાઓ દ્વારા સીધા અવલોકનની પ્રક્રિયા પણ સંકળાયેલી હતી. સ્ટેશન પર હરિયાળીને પણ રેન્કિંગ માટેનાં વિવિધ પરિબળોમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. ભારતીય રેલવેએ ૧૬ સપ્ટેમ્બરથી ૨ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૯ સુધી સ્વચ્છતા પખવાડાની ઉજવણી કરી હતી. ભારતીય રેલવેએ એનાં તમામ સંકુલમાં સિંગલ યુઝ પ્લાસ્ટિક પર પ્રતિબંધ મૂક્યો છે. (સ્રોતઃ પીઆઇબી)

શહેરી ભારતમાં સ્વચ્છતાની ક્ષમતા જાળવવા 'સ્વચ્છ સર્વેક્ષણ-૨૦૨૦ લીગ'

મકાન અને શહેરી સંબંધિત બાબતોનાં મંત્રાલય (એમઓએચયુએ)એ સ્વચ્છ સર્વેક્ષણ-૨૦૨૦ લીગ (એસએસલીગ-૨૦૨૦) શરૂ કરી છે, જેમાં ત્રિમાસિક ધોરણે શહેરો અને નગરોની સ્વચ્છતાની આકારણી થશે. આ લીગને સ્વચ્છ સર્વેક્ષણ-૨૦૨૦ લીગમાં સંકલિત કરવામાં આવી છે, જે સ્વચ્છ ભારત અભિયાન – શહેરી (એસબીએમ-યુ)ના નેજા હેઠળ જાન્યુઆરીથી ફેબ્રુઆરી-૨૦૨૦ વચ્ચે શહેરી ભારતમાં હાથ ધરવામાં આવનાર વાર્ષિક સ્વચ્છતા સર્વેની પાંચમી આવૃત્તિ છે. એનો ઉદ્દેશ સાફસફાઈની વાત આવે ત્યારે શહેરોમાં સેવા સ્તરની કામગીરી પર સતત નજર રાખવાની સાથે વાસ્તવિક કામગીરી જાળવવાનો છે. આ એપ્રિલથી જૂન-જુલાઈથી સપ્ટેમ્બર અને ઓક્ટોબરથી ડિસેમ્બર-૨૦૧૯માં એમ ત્રણ ત્રિમાસિક ગાળામાં હાથ ધરવામાં આવશે. આઉટ બાઉન્ડ કોલ દ્વારા ૧૨ સર્વિસ લેવલ પ્રગતિ સૂચકાંક પર નાગરિકોની ખરાઈની સાથે શહેરો દ્વારા એમઆઇએસ પર ઓનલાઇન એસબીએમ-યુના માસિક અપડેશનના આધારે દરેક ત્રિમાસિક ગાળાના ૨૦૦૦ ગુણનું માપન/સ્તર ધરાવશે. શહેરોની કામગીરી સ્વચ્છ સર્વેક્ષણ-૨૦૨૦માં રેન્કિંગમાં મહત્ત્વપૂર્ણ બની રહેશે, જેમાં ત્રિમાસિક આકારણીના ૨૫% વેઇટેજને જાન્યુઆરી-૨૦૨૦માં વાર્ષિક સર્વેક્ષણમાં સામેલ કરવામાં આવશે (સ્રોતઃ પીઆઇબી).

Follow us on Facebook - https://www.facebook.com/pages/Yojana-Journal

ISSN-0971-8397

www.yojana.gov.in

નવેમ્બર-૨૦૧૯

યોજના

Let noble thoughts come to us from all sides - Rig Veda

વિકાસને સમર્પિત

વર્ષ : ૪૭ અંક : ૦૮ સળંગ અંક : ૮૨૭ કિંમત : ₹ ૨૨

વિષયસૂચિ

તંત્રીલેખ : મનનું પરિવર્તન... સર્વત્ર પરિવર્તન ૪

'ખુલ્લામાં શૌચમુક્ત' ગ્રામ પંચાયતો

સુજોય મોજુમદાર અને સ્વાતિ મંચિકંતી ૫

સ્વચ્છ ભારતઃ સફળતાનો અધ્યાય

અક્ષય રાઉત ૧૦

દિલ્હી મેટ્રોઃ જાહેર સ્થળોમાં સ્વચ્છતા

અનુજ દયાલ ૧૪

સ્વચ્છતા અર્થતંત્ર અને સફાઇ કામદારોનું સન્માન

સંતોષ કુમાર ગંગવાર ૧૭

લોકનીતિ

પરમેશ્વરન ઐયર ૨૫

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલઃ રાષ્ટ્રપુરુષની મિસાલ

આઈ. જે. પટેલ ૨૮

દેશમાં સ્વચ્છતા

સુદર્શન આયંગર ૩૦

વર્તણૂક પરિવર્તન જાળવવું

સાસ્વત નારાયણ બિશ્વાસ, ઈન્દ્રનિલ દે અને જ્ઞાનમુદ્રા તિવારી ૩૩

સ્વચ્છતાનાં પરિમાણ

નિમિષા શુકલા ૩૭

રાષ્ટ્રીય એકતા દિવસ ૪૦

એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત ૪૧

અમારાં પુસ્તકો વિશે ૪૪

શું તમે જાણો છો? ૪૫

અપર મહાનિદેશક : ડૉ. ધીરજ કાકડિયા
મુખ્ય તંત્રી : રાજેન્દ્ર ભટ્ટ
તંત્રી : જે. એસ. પટેલ

છૂટક નકલ : ₹ ૨૨-૦૦
વાર્ષિક લવાજમ : ₹ ૨૩૦-૦૦
બે વર્ષ : ₹ ૪૩૦-૦૦
ત્રણ વર્ષ : ₹ ૬૧૦-૦૦

લવાજમની રકમ
"S.B.I. A/c. No. 515-08-10, Yojana (Guj.)"ના નામે ચેક/ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી સરનામે મોકલી શકાશે.

લવાજમ માટે
"yojanagujarati@gmail.com"
પર e-mail કરવો, માર્ગદર્શિકા અને સબસ્ક્રિપ્શન ફોર્મ માગવું. સાથે તમારું પૂરું નામ-સરનામું, પિન કોડ, ઈમેલ-આઈ.ડી., મોબાઈલ નંબર મોકલવા. યોજના (ગુજરાતી)નું લવાજમ ઑનલાઇન ભરી શકાશે :

(1) https://bharatkosh.gov.in/Product/Product
(2) https://www.publicationsdivision.com/beta01/
(3) http://yojana.gov.in

વિકાસને વાચા આપતું આ માસિક ગુજરાતી, અંગ્રેજી, હિંદી, મરાઠી, આસામી, તામિલ, તેલુગુ, બંગાળી, મલયાલમ, ઉર્દૂ, કન્નડ, પંજાબી અને ઉડિયા ભાષામાં પ્રકાશિત થાય છે.

DISCLAIMER : The views expressed in various articles are those of the authors' and they do not necessarily reflect the views of the Government or the organisation they work for. Maps, flags, photos & design are only indicative. They do not reflect the political map or legal representation of the flag of India / any other country.

www.publicationsdivision.nic.in

@DPD_India

Kindly inform us if photocopies of Yojana are being sold.

યોજના કાર્યાલય, પ્રકાશન વિભાગ
માહિતી અને પ્રસારણ મંત્રાલય, ભારત સરકાર
C/o પ્રેસ ઈન્ફર્મેશન બ્યૂરો, અખંડાનંદ હોલ, બીજો માળ, મધર ટેરેસા રોડ, સીએનઆઈ ચર્ચની નજીક
ભદ્ર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧ (ગુજરાત)
ફોન : ૦૭૯-૨૬૫૮૮૬૬૯
E-mail : yojanagujarati@gmail.com

લવાજમ અંગેની માહિતી શનિવાર, રવિવાર અને જાહેર રજાઓ સિવાયના દિવસોમાં બપોરના ૨ થી સાંજના ૪ વાગ્યા સુધી **ફોન :** ૦૭૯-૨૬૫૮૮૬૬૯ પર મળશે.
કુલ પાનાં : ૪૮

ISSN-0971-8397

તંત્રીલેખ

યોજના

મનનું પરિવર્તન... સર્વત્ર પરિવર્તન

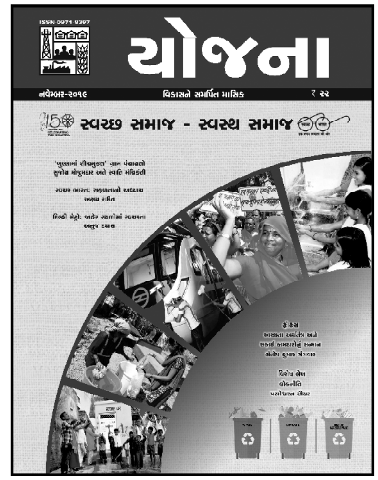

કોઈ પણ દેશની સંસ્કૃતિ એની સ્વચ્છતાની કામગીરીની સંસ્કૃતિને પ્રભાવિત કરે છે. એક સમાજ તરીકે ભારત લાંબા સમયગાળાથી એની સંસ્કૃતિ, માન્યતાઓ અને જીવનશૈલીમાં સ્વચ્છતાની પરંપરા ધરાવતું હતું. વિવિધ માન્યતાઓમાં વિધિપૂર્વક સ્નાન કરવાની રીત, તહેવારો અગાઉ ઘરમાં સાફસફાઈ કરવાની અને શણગારવાની પરંપરા જોવા મળે છે. વળી, પંચતત્ત્વ એટલે કે પાંચ કુદરતી તત્ત્વો : જળ, પૃથ્વી, વાયુ, અગ્નિ અને આકાશનું સંતુલન પણ સાફસફાઈ અને પર્યાવરણના મહત્ત્વપૂર્ણનું પ્રતીક છે, જે સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણનાં મહત્ત્વને વ્યક્ત કરે છે.

વેસ્ટ મેનેજમેન્ટ એટલે કે કચરાના અસરકારક નિકાલની વ્યવસ્થા એકચક્રી અર્થતંત્ર, જે દુનિયાભરમાં મુખ્ય સરકારી નીતિ છે. આ નીતિનો પાયો 'ઓછો કચરો પેદા કરવાનો' છે. આ પાયો ભારતીય સંસ્કૃતિના દાનના પાયામાં રહેલો છે. આપણે પુસ્તકો, વસ્ત્રો, વાસણો કે પાત્રોનું દાન કરીએ છીએ તેમજ અન્ય ઘરગથ્થુ ચીજવસ્તુઓ અને સામુદાયિક ચીજવસ્તુઓ એક પેઢીથી બીજી પેઢીને આપીએ છીએ. આ આપણી મિતવ્યયી જીવનશૈલીની આગવી રીત હતી, જેમાં ઓછામાં ઓછો કચરો પેદા થતો હતો. મહાત્મા ગાંધીનાં અણુવ્રતોમાં અપરિગ્રહ (જરૂરિયાતથી વધારે ચીજવસ્તુઓ સંગ્રહ ન કરવો)નો ઉલ્લેખ થયો હતો, જે આપણને આજની જરૂરિયાતથી વધારે કોઈ પણ ચીજવસ્તુઓનો સંઘરો ન કરવા માટે પ્રોત્સાહન આપે છે, જેનાથી ઓછામાં ઓછા કચરાનું ઉત્પાદન થાય છે અને લઘુતમ બગાડ થાય છે.

જોકે જેમ જેમ ઉપભોક્તાવાદ અને સમાજમાં વિભક્ત કુટુંબોમાં વધારો થયો તેમ તેમ એક તરફ કચરાની પેદાશમાં વધારો થયો હતો તો બીજી તરફ સ્વચ્છતાની આદર્શ પદ્ધતિઓ સાથે સમાધાન થયું હતું. આપણી સંસ્કૃતિ અને જીવનશૈલીમાં પરિવર્તન થવાથી આપણી વર્તન-વ્યવહારની રચના પણ બદલાઈ હતી, જેના પરિણામે શહેરી વિસ્તારોની બહાર કચરાના વિશાળ ઢગલા ખડકાયા છે અને પાણી-જમીન પ્રદૂષિત થયાં છે. પરિણામે સમાજને નુકસાનકારક અસર થઈ છે, ખાસ કરીને વંચિત અને ગરીબ વર્ગને. વળી, ભારત ખુલ્લામાં શૌચ, નહેર વ્યવસ્થાનો અભાવ તથા સ્વચ્છતા પ્રત્યે ઉદાસીનતા અને જાગૃતિ જેવી સમસ્યાઓ સાથે સંઘર્ષ કરતું હતું.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રના આંતરરાષ્ટ્રીય સતત વિકાસ લક્ષ્યાંક (એસડીજી) તમામ માટે સુરક્ષિત અને વાજબી પીવાના પાણીની સાર્વત્રિક અને સમાન સુલભતા હાંસલ કરવા, તમામ માટે પર્યાપ્ત અને સમાન સાફસફાઈ અને સ્વચ્છતાની સુલભતા ઊભી કરવા, ખુલ્લામાં શૌચનો અંત લાવવા, મહિલાઓ અને કન્યાઓની વિશેષ જરૂરિયાત પર ધ્યાન આપવા, પ્રદૂષણ ઘટાડીને પાણીની ગુણવત્તા વધારવા, ડમ્પિંગ દૂર કરવા તથા નુકસાનકારક રસાયણ અને સામગ્રીનું ઓછામાં ઓછું ઉત્સર્જન કરવા, આંતરરાષ્ટ્રીય સાથ-સહકાર વધારવા તેમજ પાણી અને સ્વચ્છતા સાથે સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓમાં વિકાસશીલ દેશોમાં ક્ષમતા-નિર્માણને સમર્થન કરવા માટે વિસ્તૃત માળખાગત કાર્ય પ્રદાન કરે છે.

સ્વચ્છતા એક સદ્‌ગુણ છે, જે આપણી અંદરથી પેદા થાય છે — પછી એ વ્યક્તિ હોય, સમાજ હોય કે પછી રાષ્ટ્ર હોય. આ આપણી આસપાસના વાતાવરણને જાળવવાની આપણી વર્તણૂકમાં તેમજ આપણે આપણી ભવિષ્યની પેઢીઓ માટે શું છોડી જવા ઇચ્છીએ છીએ એમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. આ સંબંધમાં કોઈ પણ પરિવર્તન માટે વર્તન-વ્યવહારમાં પુષ્કળ પરિવર્તનની જરૂર પડશે, સ્થાપિત અને મુશ્કેલ વર્તણૂકોમાં પરિવર્તન લાવવાની આવશ્યકતા ઊભી થશે, જેને પર્યાપ્ત માળખાગત સુવિધા, સાફસફાઈની સ્વસ્થ પદ્ધતિઓને મજબૂત કરીને તમામ સ્તરે મજબૂત નેતૃત્વ ઊભુ કરીને જાહેર જનતાની ભાગીદારી અને અસરકારક સંચાર વિકસાવીને જાળવી શકાશે.

દેશમાં આ પડકારનો સામનો કરવા જનઆંદોલન જોવા મળે છે. તમામ સ્તરે તમામ પ્રકારના કચરાનું વ્યવસ્થાપન થઈ રહ્યું છે, જળાશયને નવેસરથી નવજીવન આપવામાં આવે છે. પર્યાવરણને અનુકૂળ અને સતત વિકાસ કરે એવાં ગામડાંઓ, શહેરો અને જાહેર સ્થળો માટે આપણે દરેકે ખભેખભો મિલાવીને કામ કરવાની જરૂર છે — પછી સરકારી સંસ્થાઓ હોય, ખાનગી સંસ્થાઓ હોય, શાળાઓ હોય, કોર્પોરેટ હોય, નાગરિક સમાજ સંસ્થાઓ હોય કે પંચાયતો હોય. આ તમામ સ્તરે દરેક વ્યક્તિએ સ્વચ્છતા પ્રત્યે જાગૃત થવું પડશે, પર્યાવરણનું સંરક્ષણ કરવાની રીતો વિશે વાકેફ થવું પડશે. આપણા વર્તન-વ્યવહારમાં આ પદ્ધતિસરનો ફેરફાર સામૂહિક જવાબદારી છે. આપણે સ્વસ્થ દેશનું નિર્માણ કરવા એકતા દાખવીને કામ કરવું જોઈએ.

સાફસફાઈ કે સ્વચ્છતાને માનવીય ગરિમા સાથે જોડવામાં આવે છે એટલે મહત્ત્વપૂર્ણ બાબત એ છે કે આપણે આપણી આસપાસ સ્વચ્છતા જાળવીને સમાજની હંમેશાં ખંતપૂર્વક સેવા કરતા સફાઈ કામદારોને બિરદાવવાની જરૂર છે તેમજ સાફસફાઈ માટે અથાકપણે કામ કરતા શ્રમિકોની ગરિમા સુનિશ્ચિત કરવી જોઈએ. આપણો સમાજ મોટા પાયે કચરો પેદા કરે છે, જેના બોજમાંથી તેમને મુક્ત કરવાની જરૂર છે. 'યોજના'નો આ અંક અસંખ્ય, મોટા ભાગે પ્રસિદ્ધિથી દૂર રહેતા સફાઈ કર્મચારીઓને અર્પણ છે, જેઓ સ્વચ્છતા જનઆંદોલનની સફળતાનું મોટું પ્રેરકબળ છે. આ સફાઈ કે સ્વચ્છતાના ક્ષેત્રમાં માળખાગત કાર્યની નીતિનો ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કરવાની એક રીત પણ છે તેમજ આપણી આસપાસ થઈ રહેલાં પરિવર્તનોનું સફળ બયાન પણ છે. આ નાનાં નાનાં પગલાં આપણી ભાવિ પેઢીના ઉજ્જ્વળ ભવિષ્ય માટે પર્યાવરણને અનુકૂળ વાતાવરણનું સર્જન કરશે.

'ખુલ્લામાં શૌચમુક્ત' ગ્રામ પંચાયતો

સુજોય મોજુમદાર અને સ્વાતિ મંચિકંતી

'સ્વચ્છતા અદાલત'.

વારાણસી (ઉત્તરપ્રદેશ)માં ગ્રામ પંચાયત સંચાલિત સ્વચ્છતા રેલી.

"સૌથી વધુ ટકાઉ વિકાસ વિજય એ નથી કે જે લાદવામાં આવેલ હોય, પરંતુ તે છે કે જેને સમુદાય દ્વારા ગળે લગાડવામાં આવેલ હોય, આગળ ધપાવવામાં આવેલ હોય અને લોકોના દૈનિક જીવનનો એક અભિન્ન ભાગ બનાવવામાં આવેલ હોય." - **હેન્રિએટા એચ. ફોરે, સ્વચ્છ ભારત ક્રાંતિ.**

સ્વચ્છતા કાર્યક્રમનો ઈતિહાસઃ

ભારતની સ્વતંત્રતાના સમયથી સાર્વજનિક સ્વચ્છતા કવરેજની અછત એ ચિંતાનું કારણ રહ્યું હતું, જ્યારે પોષણાત્મક અને આરોગ્યના માનાંકો પ્રગતિ કરી રહ્યા હતા ત્યારે સ્વચ્છતાની પોતાની પ્રગતિની રેખા ખૂબ મંદ ગતિએ વિકસી રહી હતી. ખુલ્લામાં શૌચની નકારાત્મક અસરોને એક સમયે સ્વીકારવામાં આવતી હતી, પરંતુ અનેક લોકોએ એ વાતનો પણ સ્વીકાર કર્યો હતો કે ઊંડાં મૂળ ધરાવતા સામાજિક નિયમો અને જાતિને લગતા કેટલાક રિવાજો જેવાં કેટલાંક માળખાગત બળ પણ છે કે જે તંદુરસ્ત સ્વચ્છતા અમલીકરણની મંજૂરીને પ્રભાવિત કરે છે. ૧૯૭૦ દરમિયાન જ્યારે રાષ્ટ્રીય રસીકરણ કાર્યક્રમો એકંદરે બહોળી પહોંચ આવરી રહ્યા હતા ત્યારે સ્વચ્છતા કવરેજ વાર્ષિક ૧%નો વૃદ્ધિદર નોંધાવી રહ્યો હતો. તે દર પર જોઈએ તો ભારત સમગ્રતયા સ્વચ્છતા પ્રાપ્તિ વર્ષ ૨૦૮૦ સુધીમાં પ્રાપ્ત કરીને રહેત.

ભારત સરકારે સ્વચ્છતા કાર્યક્રમ માટે અનેક પ્રયાસો કર્યા હતાઃ

- ૧૯૪૬માં ભારતે ન્યૂ યોર્કમાં વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થાન (ડબ્લ્યુએચઓ)ના બંધારણ પર હસ્તાક્ષર કર્યા હતા કે જેમાં 'જ્યાં જરૂરી હોય ત્યાં અન્ય તજજ્ઞ સંસ્થાઓ સાથે મળીને પોષણમાં સુધારો, આવાસ, સ્વચ્છતા, નવનિર્માણ, આર્થિક અથવા કાર્યરત પરિસ્થિતિઓ અને પર્યાવરણીય સ્વચ્છતાનાં અન્ય પાસાંઓને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ડબ્લ્યુએચઓની સત્તાનો સ્વીકાર કરતું હતું.[1]
- સૈદ્ધાંતિક રીતે ભારત '૧૯૭૭ માર ડેલ પ્લાટા યુએન વોટર કોન્ફરન્સ' ખાતે લેવામાં આવેલ નિર્ણયની તરફેણમાં હતું

કે જેમાં એવી ભલામણ કરવામાં આવી હતી કે તમામ સભ્ય દેશો 'એ બાબતની ખાતરી કરે કે ફંડની ફાળવણી... સામુદાયિક જળ પુરવઠો અને સ્વચ્છતા કાર્યક્રમ જરૂરિયાતોની આકસ્મિકતા અને અસરગ્રસ્ત વસતિની સરેરાશને પ્રતિબિંબિત કરે છે.'[૨]

- ભારત યુએન સામાન્ય સભા ખાતે ૨૦૧૦માં જળ અને સ્વચ્છતા માટેના માનવીય અધિકારો માટે હસ્તાક્ષર કરનારાઓમાંનો એક હતો.

જોકે આમાંની કેટલીક પ્રતિબદ્ધતાઓ હંમેશાં સંસદ દ્વારા સ્વીકૃતિ પામી નહોતી તેમ છતાં તે એ બાબતની ખાતરી કરવા માટે મહત્ત્વની હતી કે સ્વચ્છતા એ સતત ચર્ચાનો વિષય રહ્યો હતો.

ભારતે સ્વચ્છતા અને સંતુલિત વિકાસના લક્ષ્યાંકો (એસડીજી) ઉપર ખાસ કરીને એસડીજી-૬ માટે મિલેનિયમ ડેવલપમેન્ટ ગોલ્સ તૈયાર કર્યા છે કે જે ભારતના જુદા જુદા રાષ્ટ્રીય પ્રયાસોમાં સમગ્રતયા પાણી પુરવઠા અને સ્વચ્છતા માટેનો લક્ષ્યાંક ધરાવે છે. તે એસડીજી દ્વારા કરવામાં આવેલ ભલામણ અનુસાર વર્ષ ૨૦૩૦ પહેલાં પોતાના જળ અને સ્વચ્છતાના લક્ષ્યાંકોને પહોંચી વળવાનું લક્ષ્ય ધરાવે છે.

છેલ્લાં ૩૫ વર્ષમાં કેન્દ્ર સરકારના કાર્યક્રમો:

- કેન્દ્રીય ગ્રામીણ સ્વચ્છતા કાર્યક્રમ (સીઆરએસપી) (૧૯૮૬)
- તેનું પુનર્ગઠિત અનુગામી, ટોટલ સેનિટેશન કેમ્પેન (ટીએસસી) (૧૯૯૯)

આ પહેલો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સ્વચ્છતાની પહોંચ વધારવા માટે રાજ્ય સ્તરીય અમલીકરણ ઉપર આધારિત હતી. ટીએસસી અંતર્ગત મુખ્ય લક્ષ્ય વધુ સમુદાય સંચાલિત મોબિલાઈઝેશનનો ઉમેરો કરવા ઉપર વાળવામાં આવ્યું હતું. શૌચાલય નિર્માણ માટે પ્રોત્સાહન રકમ પૂરી પાડવામાં આવી હતી. જ્યારે મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું તો એવું જાણવા મળ્યું કે ટીએસસીએ વધુ પડતા મોટા લક્ષ્યાંકો રાખ્યા હતા, તેના ભંડોળના પ્રશ્નો હતા, ઘણી ઓછી રાજકીય કટિબદ્ધતાઓ હતી, કેન્દ્ર અને રાજ્ય સ્તરે ઓછા સંયોજન હતાં અને જરૂરી માનવસંસાધનનો અભાવ હતો.[૩]

- નિર્મળ ગ્રામ પુરસ્કાર (૨૦૦૫)એ વધુ સારું પ્રદર્શન કરતી ગ્રામ પંચાયતો એટલે કે જેઓ પોતાને ખુલ્લામાં શૌચથી મુક્ત બનાવી રહી હતી તેમના માટે નાણાકીય પુરસ્કારનો સમાવેશ કરવાનો પ્રચાર કર્યો.
- નિર્મળ ભારત અભિયાન (એનબીએ) (૨૦૧૨) એ ૧૦,૦૦૦ રૂપિયાના વધુ મોટા (અગાઉ મંજૂરી મેળવેલ ૪૬૦૦ રૂપિયાની સરખામણીએ) નાણાકીય પુરસ્કાર સાથે આવ્યું. તે દરેક યોગ્યતા ધરાવતા પરિવાર માટે હતું અને ભંડોળ પૂરું પડવાના સંસાધન તરીકે મુખ્યત્વે મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંયધરી યોજના અને અન્ય સંલગ્ન યોજનાઓ ઉપર નિર્ભર હતું. સમકાલીન એકત્રિત ભંડોળમાં મુશ્કેલીઓ, રાજ્ય અને જિલ્લા વડાઓ દ્વારા ઓછી પ્રાથમિકતા અને સામાજિક અને જાતિગત પક્ષપાતને પહોંચી વળવા માટે માળખાગત વ્યવસ્થાના અભાવના કારણે તે ખુબ મર્યાદિત વિકાસ કરી શક્યું.[૪]

સ્વચ્છ ભારતનું નિર્માણ કરનાર શિક્ષણ

કેટલાંક સ્વતંત્ર મૂલ્યાંકનો દ્વારા જાણવા મળ્યું કે શૌચાલયનું નિર્માણ કરાવવાના લક્ષ્ય વડે એ બાબતને ધ્યાનમાં લેવામાં ના આવી કે એવા પણ લોકો કે જેઓની પાસે શૌચાલય છે તેઓ પણ જાહેરમાં શૌચ કરે છે.[૫,૬] ટીએસસી જેવા અગાઉના કેમ્પેને માહિતી, શિક્ષણ અને કોમ્યુનિકેશન (આઈઈસી) સાહસ માટે બજેટ આપ્યાં હતાં. આમ છતાં તેમનો ઉપયોગ થયો નહોતો અને આ રીતે વપરાશકર્તાઓની વર્તણૂકને પ્રભાવિત કરવાના બદલે માત્ર હાર્ડવેર (એટલે કે શૌચાલય) લક્ષ્યમાં મહત્ત્વપૂર્ણ રીતે ઉપર હતા.[૭]

બિહેવિયર ચેન્જ કોમ્યુનિકેશન (બીસીસી) માળખાઓને સામાજિક કાર્યક્રમમાં પરિવર્તિત કરવાથી અમલીકરણકર્તાઓને તેમની બદલાયેલ વર્તણૂક અંગેનો સંદેશ પાઠવવામાં આવ્યો. તે પરિણામોના બદલે સ્થાનિક સામુદાયિક માલિકીના મહત્ત્વ ઉપર વધુ ભાર મૂકે છે. આમ, જ્યારે સ્વચ્છ ભારત મિશનની ૨ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૪ના રોજ શરૂઆત કરવામાં આવી ત્યારે પ્રધાનમંત્રીએ જન આંદોલનમાં રોકાણ કરવાના મહત્ત્વ ઉપર ભાર મૂક્યો હતો કે જે સમયાંતરે ગ્રામ્ય ઘટક એસબીએમ ગ્રામીણ (એસબીએમ-જી) બની ગયું.

એસબીએમ-જીની માર્ગદર્શિકાઓએ ગ્રામ પંચાયતો (જીપી)ને તેમના પોતાના ખુલ્લામાં શૌચમુક્ત (ઓડીએફ) આયોજન બનાવવાની અને તેમનું અમલીકરણ કરવાની વધુ મહત્ત્વની ભૂમિકા પ્રદાન કરી. આઈઈસી ફંડની ફાળવણી સાથે ગ્રામ પંચાયતોને વર્તણૂક પરિવર્તન લાવવા માટે પ્રેરિત કરવામાં આવી હતી.

એસબીએમ-જીનો એપ્રોચ અમલીકરણમાં વધુ સ્વતંત્રતાની પરવાનગી આપવા માટેનો હતો. કેટલાંક જુદાં અંગોમાં નીચે નાનો સમાવેશ થતો હતોઃ

- પ્રધાનમંત્રી દ્વારા પ્રચલિત મજબૂત જાહેર અને રાજકીય ઈચ્છાશક્તિ.
- ૧૦૦ મિલિયન પરિવાર માટે પૂરતું નાણાભંડોળ, અંદાજે ૧,૦૦,૦૦૦ કરોડ રૂપિયા.
- કેમ્પેનનું અમલીકરણ કરવા માટે જિલ્લા સ્તરે લવચિકતા.
- હાર્ડવેરમાં નાણાકીય રોકાણની સાથે સોફ્ટવેર (એટલે કે વર્તણૂક પરિવર્તન કોમ્યુનિકેશન)માં પણ મજબૂત રોકાણની સરેરાશમાં સુધારો.
- સ્વચ્છતા માટે સામુદાયિક પહોંચ (સીએએસ) પદ્ધતિનો ઉપયોગ[૯] કે જે સંવેદનાત્મક પ્રતિભાવ ઉત્પન્ન કરે જેવા કે પ્રચાર દ્વારા નહી પણ સુવિધા પૂરી પાડીને ખુલ્લામાં શૌચની ક્રિયા પ્રત્યે ઘૃણા ઉત્પન્ન કરવી.
- આ કાર્યક્રમમાં મહિલાઓ દ્વારા ચાલતા પરિવારો અને અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિને પ્રાથમિકતા આપવી કે જ્યાં માર્ગદર્શિકામાં ચોક્કસ નિર્દેશ હોય અને બિડાણ સાથેના પ્રોત્સાહન હોય.

સેવા પૂરી પાડવાની ગ્રામ પંચાયતોની ક્ષમતાને મજબૂત કરવામાં પંચાયતી રાજ મંત્રાલયે એક વધુ દૃશ્યમાન ભૂમિકા નિભાવી હતી, જેમાં એસબીએમ-જી લક્ષ્યાંકોનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે ૭૩મા ભારતીય બંધારણીય સુધારામાં પીવાના પાણી અને સ્વચ્છતાની જવાબદારી, ગ્રામ પંચાયતો સહિત પંચાયતી રાજ સંસ્થાનો (પીઆરઆઈ)ને આપવામાં આવી હતી ત્યારે તે જિલ્લા સ્તરની સત્તાઓ હતી કે જેમણે મહત્ત્વની દખલગીરી કરી હતી.

ગ્રામ પંચાયતો માટે ઉપલબ્ધ ૩ એફને મજબૂત કરવાના પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા હતાઃ ફંડ, ફંક્શનરીઝ અને ફંક્શન્સ. ૨૦૧૮ના માર્ગદર્શનમાં રાષ્ટ્રીય ગ્રામ પંચાયત વિકાસ આયોજન (જીપીડીપી)ના માધ્યમથી પંચાયતી રાજે એ બાબતની ખાતરી કરવાના પ્રયાસ કર્યા હતા કે વર્તમાન બજેટની વિચારણાઓમાં કઈ રીતે પાણી, સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય (ડબ્લ્યુએએસએચ) રોકાણો અને દખલગીરીઓને એકસૂત્રમાં બાંધી શકાય તે અંગે વિચાર કરવામાં જીપીડીપી યોગ્ય રીતે સંગઠિત બને.

કેન્દ્રીય મંત્રાલય દ્વારા ખાસ કરીને પીવાના પાણી અને સ્વચ્છતા મંત્રાલય દ્વારા[૯] જ્યારે અનેક સલાહ આપવામાં આવી હતી ત્યારે ગ્રામ પંચાયતોની દખલગીરી કઈ રીતે વ્યક્તિગત રાજ્ય તેમને મંજૂર કરવામાં આવેલ પ્રોગ્રામિંગનો ઉપયોગ કરે છે તેના ઉપર નિર્ભર હતી. અગાઉ ગ્રામ પંચાયતો પરિવારોની પ્રતિનિધિ હતી, પરંતુ ધીમે ધીમે તે તેમાંથી બહાર નીકળી ગઈ, કારણ કે ઘણા રાજ્યના વિભાગોને પરિવારો સાથે પ્રત્યક્ષ સંપર્ક સાધવાનું વધુ સરળ લાગતું હતું.

ગ્રામ પંચાયતોને કેન્દ્રીય ભૂમિકા આપવી

ભલે એવાં રાજ્ય છે જ્યાં ગ્રામ પંચાયતોએ મહત્ત્વની ભૂમિકા નિભાવી છે, પરંતુ તેમ છતાં ગ્રામ પંચાયત નેતૃત્વ અને માલિકીમાં આ પ્રયોગાત્મક રોકાણ એ એસબીએમ-જી અંતર્ગત કરવામાં આવ્યું છે. ગ્રામીણ પરિવારો તેમના સ્થાનિક નેતાઓ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલ માર્ગદર્શિકાઓને અનુસરવામાં વધુ અનુકુળ હતા. ભારતે સુરક્ષિત સ્વચ્છતા સાથે ૧૦૦ મિલિયન પરિવારો સુધી પહોંચવાના તેના લક્ષ્યને હાંસલ કરી લીધું છે. નવા તબક્કામાં હજુ પણ જેમની પાસે શૌચાલય નથી તેવા પરિવારો સુધી જ નથી પહોંચવાનું, પરંતુ સાથે-સાથે જે વર્તમાન સમયમાં ઉપસ્થિત શૌચાલય છે તેમની જાળવણી ઉપર પણ વધુ ભાર મૂકવાનો છે. ૨૦૧૮માં સરકારે રાષ્ટ્રીય જીપીડીપી માર્ગદર્શિકાઓને રિવાઈઝ કરી હતી અને ખાસ કરીને સૂચવ્યું હતું કે, ‘સ્વચ્છતા, ઘનકચરાનું વ્યવસ્થાપન, પીવાનું પાણી... વગેરેને જીપીડીપીમાં નવા રિવાઈઝ કરવામાં આવેલ રાજ્ય સ્તરની માર્ગદર્શિકાઓમાં પ્રાથમિકતા આપવાની જરૂર છે. ૨૦૧૮ની ગ્રામીણ ઓડીએફ સંતુલિતતા માર્ગદર્શિકામાં આનું પ્રતિબિંબ જોવા મળ્યું હતું.

સપ્ટેમ્બર-૨૦૧૯માં, જળશક્તિ મંત્રાલયે એક નવી ૧૦ વર્ષ માટેની ગ્રામીણ સ્વચ્છતા સ્ટ્રેટેજી જાહેર કરી હતી કે જે ૨૦૨૯ સુધી લેવામાં આવનાર પગલાંઓ રજૂ કરે છે કે જે એ બાબતની ખાતરી કરે કે સ્વચ્છતાની પહોંચમાં આગળ સુધારો થયો છે. આ સ્ટ્રેટેજી કેન્દ્ર, રાજ્ય અને સ્થાનિક સરકારોને, નીતિ ઘડવૈયાઓને, અમલીકરણ કરનારાઓને અને તમામ સંલગ્ન શેરધારકોને ઓડીએફની આગળ શું થાય છે એટલે કે જેને ઓડીએફ પ્લસ કહે છે તેને હાંસલ કરવામાં માર્ગદર્શન આપવા માટે તૈયાર કરવામાં આવી છે. ઓડીએફ પ્લસમાં એ બાબત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે કે ઓડીએફ વર્તણૂકો ટકાઉ છે અને દરેક ગામડાની પાસે ઘન અને પ્રવાહી કચરા વ્યવસ્થાપનની પહોંચ છે.

'એસબીએમ-જી દ્વારા પ્રાપ્ત ફાયદાઓને ટકાવી રાખવા અને તમામ ગ્રામ્ય ભારતીયો માટે સ્વચ્છતાના સુરક્ષિત વ્યવસ્થાપન માટે ટકાઉ પહોંચની ખાતરી આપવી' અને 'ઘન અને પ્રવાહી કચરા વ્યવસ્થાપનના માધ્યમથી સ્વચ્છ જીવંત પર્યાવરણ પ્રાપ્ત કરવું'એ મૂળ લક્ષ્યાંકો છે.

ઓડીએફ પ્લસઃ લક્ષ્ય પર કેન્દ્રિત મુખ્ય દખલગીરીઓ નીચે મુજબ છેઃ

- વ્યક્તિગત પરિવારના શૌચાલય (આઈએચએચએલ)નો ટકાઉ ઉપયોગ
- નવા પરિવારને (એચએચએસ)ને સ્વચ્છતાની પહોંચ પૂરી પાડવી
- જાહેર જગ્યાઓ ઉપર સ્વચ્છતા કવરેજ (જાહેર અને સમુદાય શૌચાલયના માધ્યમથી)
- કમ્પોસ્ટ ખાડા/વિકેન્દ્રિત કચરા નિકાલની સુવિધા સહિત ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ઘન અને પ્રવાહી કચરા વ્યવસ્થાપન (એસએલડબ્લ્યુએમ)નું અમલીકરણ
- દેખીતી સ્વચ્છતા અને ઘન તથા પ્રવાહી કચરાનું વ્યવસ્થાપન

નવું માળખું વ્યૂહાત્મક રીતે ગ્રામ પંચાયતને પ્રયાસોના કેન્દ્રસ્થાને મૂકે છે અને એ બાબતની ખાતરી કરે છે કે એસએલડબ્લ્યુએમની પ્રવૃત્તિઓ તમામ ગામડાંમાં હાથ ધરવામાં આવે. તે સહાયક સિદ્ધાંતની ખાતરી કરે છે, જેમાં જણાવવામાં આવે છે કે, 'નિર્ણય હંમેશાં શક્ય તેટલા સૌથી નીચેના સ્તરે અથવા જ્યાં તેમનું અમલીકરણ કરવાનું છે તેને ધ્યાનમાં રાખીને લેવામાં આવે.'[૧૦] 'વિકેન્દ્રિત શાસન અને સંસ્થાગત માળખા' નામના પાઠમાં ગ્રામ પંચાયતો માટે આ વ્યૂહરચના જવાબદારીઓ અને સહકારની પદ્ધતિઓ રજૂ કરે છે, જેમાં મુખ્ય માળખાગત ઘટકોનો સમાવેશ થાય છે, જેવા કે 'સ્વચ્છતાગ્રહીઓને પાણી અને સ્વચ્છતા માટેની તેમની ભૂમિકા અંગે માહિતગાર કરવા' અને 'સેવાઓના કાર્યાન્વયન અને વ્યવસ્થાપન માટે વહીવટી વ્યવસ્થાઓનું નિર્માણ કરવું'. આ માળખું એ બાબત પણ દર્શાવે છે કે કઈ રીતે તમામ શેરધારકો પોતાનાં કાર્યો અને રોકાણોને સુસંવાદિત કરી શકે છે.

શહેરી વિસ્તારો જ્યારે વધુ મોટા ગટર અને કાદવ નિકાલ ઉપાયનો ઉપયોગ કરી તેનું નિર્માણ કરી શકે છે, પરંતુ ગ્રામીણ સમુદાય કે જેઓ ઓફ સાઈટ ડોર ટુ ટ્રીટમેન્ટના બહારના વિસ્તારમાં પડે છે તેમણે સ્થાનિક રીતે ટકાઉ વિકલ્પ શોધવા પડશે કે જે ગ્રામીણ સ્તરે અસરકારક નીવડી શકે.

આ જ બાબત અન્ય કચરા વ્યવસ્થાપન અને સંસાધન રિસાઈકલિંગ પ્રયત્નોને પણ લાગુ પડે છે, તેમાં નકામા પાણીનો નિકાલ, ઘનકચરાનું વ્યવસ્થાપન કે જેમાં માસિક સ્રાવ સ્વચ્છતાને લગતા કચરા અને ઉપયોગ કરી શકાય તેવા કમ્પોસ્ટ અને ગાર્ડનિંગ અને ફાર્મિંગ માટે ગ્રેવોટર જેવાં પરિણામોનો સમાવેશ થાય છે.

આ ઉપરાંત, સ્થાનિક સ્તરે પ્રધાન-સરપંચ, સ્વગ્રહીઓ અને અન્ય મુખ્ય કાર્યકર્તાઓને સન્માન અને સત્તા આપવામાં આવી છે, કારણ કે સેવાઓને વધુ સક્ષમ, અસરકારક અને ટકાઉ બનાવવા માટે તેમની સક્ષમતાને ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે. આ સાથે જ સમુદાયના નેતાઓ જવાબદાર બને તે બાબતની ખાતરી કરવી પણ જરૂરી છે.

આખરે જળ જીવન મિશન કે જે ૨૦૨૪ સુધીમાં તમામ પરિવારને પીવાનું પાણી પૂરું પાડવાનું લક્ષ્ય ધરાવે છે તેના પ્રારંભની સાથે એ બાબત જરૂરી છે કે સ્વચ્છતા કાર્યક્રમને આગામી જળ પુરવઠા કાર્યની સાથે સંયોજિત કરવામાં આવે અને એ બાબતની ખાતરી કરવામાં આવે કે પાણીના સ્રોત સ્વચ્છ અને દૂષણ વિનાના બની રહે અને સ્વચ્છતા સેવાઓ જળની ઉપલબ્ધિ સાથે ટકી રહે. આ સંયોજન જિલ્લા અને રાજ્યના નેતાઓ દ્વારા મૌખિક રીતે પ્રચારિત કરી શકાય, પરંતુ સાચા પ્રયત્નો તો ગ્રામ પંચાયત દ્વારા જ હાથ ધરવા પડશે, કારણ કે તેમની પાસે તેઓ કઈ રીતે સંયોજન કરવા માગે છે તે અંગેની સત્તા અને અનુકૂળતા છે.

આગળનો પંથ

જળશક્તિ મંત્રાલયે અગાઉથી જ વર્તમાન એસબીએમ સ્ટ્રેટેજી અને નવા આવિષ્કારની વચ્ચેના સંયોજિત ગાળા દરમિયાન કેટલાંક વ્યવહારુ પગલાં લઈ લીધાં છે કે જે ઓડીએફ પ્લસ બાજુ પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી રહ્યા છે. સપ્ટેમ્બર-૨૦૧૯થી યુનિસેફની ટેકનિકલ સહાયતા વડે સમગ્ર ગ્રામ્ય ભારતમાં પાણીના પુરવઠા અને સ્વચ્છતાની તાલીમનાં સંયોજનો હાથ ધરવામાં આવેલ છે. આ તાલીમ દરેક ગ્રામ પંચાયતના પ્રધાન (નેતા) સહિત ત્રણ ઉચ્ચ સ્તરના ગ્રામ પંચાયતના પ્રતિનિધિઓને પ્રત્યક્ષ રીતે ટાર્ગેટ કરે છે. તેનો ઉદ્દેશ આગામી વર્ષમાં ૨,૫૮,૦૦૦ ગ્રામ પંચાયત (અંદાજે ૭૭૪,૦૦૦ વ્યક્તિગત) સુધી પહોંચવાનો છે.

આ તાલીમ વ્યૂહાત્મક માળખાને એક વાસ્તવિકતા બનાવવા માટે જરૂરી વ્યવહારિક પગલાંઓ લેવા ઉપર કેન્દ્રિત

સંતુલિત વિકાસ લક્ષ્યાંક-૬: સ્વચ્છ જળ અને સ્વચ્છતા	પાણીની તંગી ૪૦%થી વધુ લોકોને અસર કરે છે, જો કે ૨.૧ બિલિયન લોકોએ ૧૯૯૦થી વધુ સારી જળ સ્વચ્છતા પ્રાપ્ત કરી છે, તેમ છતાં ઘટી રહેલ પીવાના પાણીનો પુરવઠો દરેક પ્રદેશને અસર કરી રહ્યો છે. વધી રહેલ દુકાળ અને રણપ્રદેશ પાણીની અછતને વધુ તીવ્ર બનાવી રહ્યા છે. વર્ષ ૨૦૫૦ સુધીમાં એવી ધારણા કરવામાં આવી છે કે ઓછામાં ઓછા ચારમાંથી એક વ્યક્તિ પાણીની તંગીનો સામનો કરશે.
6 CLEAN WATER AND SANITATION	વર્ષ ૨૦૩૦ સુધીમાં સૌના માટે સુરક્ષિત અને સસ્તું પીવાનું પાણી મેળવવું હોય તો એ જરૂરી છે કે આપણે પૂરતાં માળખાગત બાંધકામોમાં રોકાણ કરીએ, સ્વચ્છતાની સુવિધાઓ પૂરી પાડીએ અને સ્વચ્છતાને પ્રોત્સાહન આપીએ. જળને લગતી ઈકો સિસ્ટમને સુરક્ષિત રાખવા અને તેમનો સંચય કરવો એ ખૂબ જરૂરી છે. પીવાનું પાણી પૂરું પાડવાની ખાતરીમાં આ બાબતોનો સમાવેશ થાય છેઃ અંદાજે ૮૦૦ મિલિયન લોકો સુધીની પહોંચ મેળવવી કે જેઓ પાસે પાયાની સેવાઓ પણ નથી અને આશરે બે મિલિયન માટે પહોંચ તથા સેવાની સુરક્ષામાં સુધારો કરવો. (સ્રોત : યુનાઈટેડ નેશન્સ)

છે. પ્રતિનિધિઓને કઈ રીતે વર્તમાન જળ સ્રોતોનું વ્યવસ્થાપન કરવું અને જીપીડીપીના માધ્યમથી જરૂરી બજેટની ફાળવણી કરવી ત્યાંથી લઈને કચરા વ્યવસ્થાપનમાં કઈ કઈ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે તેમજ વર્તમાન સ્વચ્છતાગ્રહીઓ, રાજ અને રાણી મિસ્ત્રીઓ (પુરુષ અને મહિલા કડિયાઓ)ને કઈ રીતે આમાં સાંકળવા અને ખાડાને ખાલી કરવા તથા કચરાનું વ્યવસ્થાપન કરવા જેવા આગામી સ્વચ્છતા સાઈકલનાં પગલાંઓને પ્રોત્સાહન આપવા માટે કઈ રીતે અન્ય સ્થાનિક જૂથને જોડવાં તે દરેક બાબત ઉપર વિવિધ સ્રોતના માધ્યમથી માહિતગાર કરવામાં આવશે. સ્વચ્છતાનો સંદેશ- સાબુ વડે હાથ ધોવા-તેના ઉપર પણ ભાર મૂકવામાં આવે છે, કારણ કે આ ઓછા ખર્ચની પ્રવૃત્તિ ડાયરિયાની બીમારીમાં મોટો ઘટાડો કરી શકે છે.

ગંભીર પડકારોને પહોંચી વળવા માટે હજુ અનેક પાઠ શીખવાના બાકી છે, જેવા કે માસિક સ્રાવ નિકાલ વ્યવસ્થાપન, બાળકોના મળનો સુરક્ષિત નિકાલ અને પિટ ટોઈલેટ મોડલ્સનું તેમને કાર્યાન્વિત અને ટકાઉ બનાવવા માટે રેટ્રો ફિટિંગ અને અન્ય બાકીના મુદ્દાને તો જ ઉકેલી શકાય કે જો ગ્રામ પંચાયતને પહેલાં સત્તા આપવામાં આવે અને ગ્રામ પંચાયતના નેતાઓમાંથી નેતૃત્વ બહાર આવે.

સંદર્ભઃ

1) https://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf
2) https://www.ircwash.org/sites/default/files/71UN77-161.6.pdf
3) https://www.centreforpublicimpact.org/case-study/total-sanitation-campaign-india/
4) https://link.springer.com/article/10.1186/s12889-017-4382-9
5) https://www.povertyactionlab.org/evaluation/effect-indias-total-sanitation-campaign-defecation-behaviors-and-child-health-rural
6) Ibid, (2)
7) http://www.cbgaindia.org/wp-content/uploads/2011/04/TSC.pdf
8) Adapted from traditional Community-Led Total Sanitation (CLTS) model
9) Now Ministry of Jal Shakti (MoJS), which houses Department of Drinking Water and Sanitation (DDWS)
10) https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/subsidiarity

લેખકો UNICEF ભારત સાથે પાણી, સ્વચ્છતા અને આરોગ્યરક્ષણ (WASH)ના વિશેષજ્ઞો છે.

ઈમેલ : smojumdar@unicef.org, smanchikanti@unicef.org

સ્વચ્છ ભારતઃ સફળતાનો અધ્યાય

અક્ષય રાઉત

૬૦ મહિનાના વિક્રમજનક સમયગાળામાં ૬૦ કરોડ લોકો માટે શૌચાલયની ઉપલબ્ધતા અંગે અભિનંદન પાઠવતાં પ્રધાનમંત્રીએ ૨ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૯ના રોજ સ્વચ્છ ભારત દિવસના સંબોધનમાં તે હકીકત ઉપર ભાર મૂક્યો હતો કે સ્વચ્છતાની પહેલ ખાસ કરીને ગરીબ અને છેવાડાના લોકોના કલ્યાણ માટે સમર્પિત છે. તેનું કાર્ય ગુમાવવાનું નહી, પરંતુ તેના નિર્માણનું છે. પેય જળ અને સ્વચ્છતા વિભાગ, જળશક્તિ મંત્રાલયે ૧૦ વર્ષીય ગ્રામીણ સ્વચ્છતા રણનીતિ (૨૦૧૯-૨૯) શરૂ કરી છે, જે સ્વચ્છતાના વર્તણૂકીય પરિવર્તનને જાળવી રાખવા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

અમદાવાદમાં સાબરમતી નદીના કાંઠે રિવરફ્રન્ટ પર ૨ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૯ની સાંજ ઐતિહાસિક ઘટનાની સાક્ષી બની હતી, કારણ કે પ્રધાનમંત્રીએ આ દિવસે ગ્રામીણ ભારતને ખુલ્લામાં શૌચમુક્ત (ODF) તરીકે જાહેર કર્યું હતું. સ્વચ્છતાના સૌથી મોટા આગ્રહી અને સ્વચ્છતાને સમર્પિત મહાત્મા ગાંધીની ૧૫૦મી જન્મજયંતી નિમિત્તે તેમને આ સૌથી શ્રેષ્ઠ સ્મરણાંજલી હતી. ભારતના તમામ ૬૯૯ જિલ્લા દ્વારા તે ખુલ્લામાં શૌચમુક્ત જાહેરાત કરવામાં આવી તે સ્વચ્છ ભારત મિશન (SBM)- ગ્રામીણની પાંચ વર્ષની પ્રેરણાદાયી અને પ્રબળ સફરનો ચિતાર આપે છે, જેનો પ્રારંભ ઓક્ટોબર-૨૦૧૪માં કરવામાં આવ્યો હતો. તે સમયે ભારતની સફાઇ વ્યવસ્થાનું કવરેજ માત્ર ૩૯% વિસ્તારમાં હતું. તેથી આ નવા મિશન માટે સંપૂર્ણ સ્વચ્છતાનું સપનું સાકાર થવું લગભગ અશક્ય લાગતું હતું, પરંતુ આ કીર્તિપૂર્ણ સિદ્ધિના કારણે SBMને અંદાજે ૬૦ કરોડ લોકો પર સલામત સફાઇ પ્રથાનો સકારાત્મક પ્રભાવ પાડીને વિશ્વના સૌથી મોટા વર્તણૂક પરિવર્તન કાર્યક્રમ તરીકેનું બિરુદ મળ્યું છે.

૧૫ ઓગસ્ટ, ૨૦૧૪ના રોજ પ્રધાનમંત્રીએ સ્વચ્છ ભારતના વિઝનને હાંસલ કરવા માટે એક જન આંદોલનની શરૂઆત કરીને દેશવાસીઓને તેમાં જોડાવા માટે સ્પષ્ટ હાકલ કરી હતી. પ્રધાનમંત્રીએ મહિલાઓના ગૌરવના મુદ્દાને આ સાથે જોડીને લોકોના અંતરાત્માને જગાવ્યો હતો. ૨૦૧૪માં ખુલ્લામાં શૌચના કુલ વૈશ્વિક ભારણમાંથી ૫૦% હિસ્સો ભારતનો હતો. ભારતે તેની ભૌગોલિક વિશાળતા, વિવિધતા અને પ્રાદેશિક પડકારોને ધ્યાનમાં રાખીને પોતાના માટે એક વિશાળ કાર્ય નિર્ધારિત કર્યું હતું.

વર્ષ ૨૦૩૦ સુધી વૈશ્વિક સ્વચ્છતા આવરી લેવાના યુએનના ટકાઉ વિકાસ લક્ષ્યાંક-૬ (SDG)ને પ્રાપ્ત કરવાની બાબત લગભગ ભારત કરી શકે છે કે નથી કરી શકતું તેના ઉપર આધારિત છે. તમામ પડકારોની સામે પણ SBM એક દાયકા પહેલાં જ SDG-૬ લક્ષ્યાંક પ્રાપ્ત કરીને વૈશ્વિક આગેવાન તરીકે ઊભરી આવ્યું છે. SBMની માત્ર ૫ વર્ષની સફર તે હકીકતથી જ તમામ લોકોને આશ્ચર્યચકિત કરી દે છે કે ૧૦ કરોડ વ્યક્તિગત ઘરેલુ શૌચાલયો (IHHLs) બાંધવામાં આવ્યાં છે અને તમામ ૬ લાખ ગામડાંઓ, ૬૯૯ જિલ્લાઓ અને ૩૫ રાજ્ય/કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોએ પોતાને ODF જાહેર કર્યા છે.

સમગ્ર દેશમાંથી વ્યક્તિઓ/જૂથો/સંસ્થાઓની સંખ્યાબંધ પ્રેરણાદાયી ગાથાઓએ SBMને ગતિશીલ બનાવ્યું છે, પોતાની વિશિષ્ટતા અને નવીનતાના કારણે દરેક એકબીજાથી ચડિયાતી છે. આવી કેટલીક નોંધપાત્ર ગાથાઓનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે:

● ૧૫ વર્ષની ઉંમર ધરાવતી શાળાએ જતી કિશોરી લાવણ્યાએ પોતાના ઘરમાં શૌચાલયની માંગ સાથે ૪૮ કલાક ભૂખ હડતાળ કરીને વિરોધ નોંધાવ્યો હતો. કર્ણાટકના ટુમાકારુ ગામમાં તેના આ આગ્રહ અને આગવા વિરોધે પોતાની રીતે જ એક નાની ક્રાંતિનું સર્જન કર્યું હતું. તેના પરિણામે ગ્રામ પંચાયતની સહાયતાથી માત્ર તેના ઘરે જ શૌચાલયનું નિર્માણ ન થયું, પરંતુ ગામના અન્ય ઘરને પણ પ્રેરણા મળી હતી. પોતાના જિલ્લાને ODF બનાવવામાં મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા અદા કરવા બદલ લાવણ્યાને તેના જિલ્લાની સ્વચ્છતા દૂત બનાવવામાં આવી હતી. પ્રધાનમંત્રીએ તેની આ સિદ્ધિની પ્રશંસા તેમના 'મન કી બાત'ના માસિક રેડિયો સંબોધનમાં કરી હતી.

● છત્તીસગઢના ધામતારી જિલ્લાના કોટાભારી ગામનાં ૧૦૪ વર્ષનાં કુંવરબાઇએ પોતાના ઘરે શૌચાલયના નિર્માણ માટે પોતાની બકરીઓ વેચી કાઢી. તેમના પ્રેરણાદાયક પ્રયત્ન બદલ પ્રધાનમંત્રીએ ખૂબ જ હૃદયસ્પર્શી રીતે તેમનું સન્માન કર્યું. જમ્મુ-કાશ્મીરના ઉધમપુર જિલ્લામાં બાદલી ગામની ૮૭ વર્ષની મહિલા રાખીએ તેના ગામના દરેક શૌચાલયનું નિર્માણ કરવાનું બીડું પોતાના શિરે ઉઠાવ્યું, કારણ કે તેમને કડિયો રાખવો પરવડે તેમ નહોતું.

● બિહારના વંચિત વિસ્તારની મહિલા અમિના ખાતુને પોતાના ઘરે શૌચાલયનું નિર્માણ કરવા આસપાસથી પૈસા ઉઘરાવવા દુર્લભ ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું હતું. તેના આ જુસ્સાથી પ્રભાવિત થઇને કડિયા અને મજૂરોએ તેને મદદ કરી હતી અને તેની પાસેથી પૈસા લેવાનો ઇનકાર કર્યો હતો.

● ભોજપુરા ગામમાં કોઇ પણ નાણાં લીધા વગર ૧૦૦થી વધારે શૌચાલયના નિર્માણ માટે અને સ્વચ્છતા ચેમ્પિયનના સમૂહનો ભાગ બનવા બદલ પોતાના રેડિયો સંબોધનમાં પ્રધાનમંત્રી દ્વારા ૬૫ વર્ષીય કડિયા દિલીપસિંહ માલવિયાની પ્રશંસા કરવામાં આવી હતી.

તમામ હસ્તક્ષેપમાં કેન્દ્રસ્થાને રહેવા બદલ SBMમાં મહિલાઓની આગવી ભૂમિકા રહી છે. આ પ્રક્રિયામાં પોતાનું સન્માન જાળવવા અને સશક્તીકરણ માટે અનેક કિસ્સામાં તેમણે ઝુંબેશની આગેવાની પણ લીધી છે. અંતરિયાળ ગામડાંઓમાં મહિલાઓએ સ્વચ્છતાની ચર્ચા કરવા માટે સાહસિક પગલાં જ નથી ભર્યાં, પરંતુ પોતાના બાકીના ગ્રામજનોને પણ પોતાની ઝુંબેશમાં જોડ્યા છે. પુરુષપ્રધાન ગણાતા કડિયાકામમાં પોતાનું પ્રદાન વધારવા માટે તેઓ એક કદમ આગળ વધ્યા છે. શૌચાલયનું નિર્માણ કરીને તેમણે 'રાણી મિસ્ત્રી'નું નામ ધારણ કર્યું છે. દેશનાં અનેક ઘરમાં તેઓ શૌચાલયને ભાવપૂર્વક 'ઇજ્જત ઘર' તરીકે ઓળખાવે છે.

બાળકો અને યુવાન સ્વયંસેવકો મોટા પાયે સ્વચ્છતા વર્તણૂકમાં પરિવર્તન લાવી રહ્યા છે અને પરિવર્તનની ઝુંબેશોમાં સ્વચ્છતા શ્રમદાન માટે આગળ આવ્યા હતા. "મુજે શૌચાલય ચાહિયે"ની પોતાની માંગ સાથે અનેક સ્થળોએ શાળાનાં બાળકો પરિવર્તનના દૂત બન્યાં હતાં. તેમણે વાલીઓ અને શાળાના સંચાલકોમાં એકસમાનપણે તાકીદનો ભાવ પેદા કર્યો હતો. પોતાની સિસોટી અને ટોર્ચલાઇટ સાથે ખુલ્લામાં હાજતે જતા લોકોને પકડીને બાળકોએ પ્રભાત નિગરાણીનું કામ પણ કર્યું હતું અને આવા લોકોને શૌચાલયનો ઉપયોગ કરવાની ફરજ પાડી હતી.

માહિતી, શિક્ષણ અને સંચાર (IEC) હસ્તક્ષેપનો ઉલ્લેખ કર્યા વગર સ્વચ્છ ભારત અભિયાનની સફળતાની ગાથા પૂર્ણ થતી નથી. તે સમગ્ર કાર્યક્રમના હૃદયસ્થાને બિરાજે છે:

- ગામડાંઓમાં તમામ ઘરમાં આશરે ૪.૫ લાખ સ્વચ્છતાગ્રહી સંચાલિત આંતર-વ્યક્તિગત માહિતીના આદાનપ્રદાને સમુદાય-સ્તરે સફાઇનું મહત્ત્વ અને સ્વચ્છતા માટેની જરૂરિયાત રજૂ કરી હતી.
- દરવાજા બંધ અને શૌચા સિંહ જેવી સમૂહ માધ્યમ ઝુંબેશોએ સામાન્ય લોકોની કલ્પના અને વિચાર પ્રક્રિયાને સક્રિય બનાવી હતી.
- 'સ્વચ્છતા હી સેવા', 'સત્યાગ્રહ સે

સ્વચ્છતાગ્રહ', 'ચાલો ચંપારણ' અને 'સ્વચ્છશક્તિ' જેવી ઝુંબેશોએ સામાજિક પરિવર્તન માટે મોટાં ઉદાહરણ સ્થાપિત કર્યાં હતાં.

દરેકના વર્તણૂકમાં પરિવર્તન લાવવાનો સ્વચ્છ ભારત અભિયાનનો એક આગવો ભાગ તે હકીકત છે કે પ્રધાનમંત્રીએ અથાગપણે તેના મહત્ત્વ ઉપર ભાર મૂક્યો છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષ દરમિયાન તેના માટે શ્રેણીબદ્ધ વિશેષ કાર્યક્રમ શરૂ કરવામાં આવ્યા છેઃ

- નમામિ ગંગે
- સ્વચ્છ આઇકોનિક સ્થળો
- સ્વચ્છતા પખવાડા
- સ્વચ્છતા એક્શન પ્લાન વગેરે

આ તમામ કાર્યક્રમમાં કોર્પોરેટ સહિત સરકાર અને સિવિલ સોસાયટીના તમામ ભાગોએ સ્વચ્છતાની સમગ્રલક્ષી સ્થિતિમાં ચોક્કસ પ્રદાન કરવા માટે હાથ મિલાવ્યા છે. ઉનાળાની રજાઓ દરમિયાન સ્વચ્છ ભારત તાલીમાર્થી તરીકે ગામડાંઓમાં સફાઇ કરતા યુવાનોને જોવા એક એક પ્રેરણાદાયી દૃશ્ય બની રહે છે. તેમણે આમ કરીને સ્થાનિક વિસ્તારમાં શ્રમદાન પણ કર્યું હતું અને જાગૃતિ પણ ફેલાવી હતી.

વિવિધ નામાંકિત સંસ્થાઓ દ્વારા હાથ ધરાયેલા અભ્યાસમાં SBMની સિદ્ધિઓ સાથે જોડાયેલા આરોગ્ય, નાણાકીય અને પર્યાવરણીય માપદંડમાં વિવિધ લાભ ઉપર પ્રકાશ ફેંકવામાં આવ્યો હતો. મળ દૂષિતતાના સંદર્ભમાં યુનિસેફ દ્વારા તાજેતરમાં હાથ ધરાયેલા પર્યાવરણીય પ્રભાવ અભ્યાસમાં બિન-ODF ગામોમાં નીચે મુજબ અસર જોવા મળી હતીઃ

- ૧૧.૨૫ ગણા વધારે તેમના ભૂગર્ભજળ સ્રોતો પ્રદૂષિત થવાની સંભાવના છે
- ૧.૧૩ ગણી વધારે તેમની જમીન પ્રદૂષિત થવાની સંભાવના છે
- ૧.૪૮ ગણું વધારે તેમનો ખોરાક પ્રદૂષિત થવાની સંભાવના છે
- ૨.૬૮ ગણો વધારે તેમના ઘરનું પીવાનું પાણી પ્રદૂષિત થવાની સંભાવના છે.

વ્યાપકપણે અભ્યાસ SBM બાદ નવા સ્વચ્છતા અધ્યાયથી જીવનની ગુણવત્તામાં આવેલી નવી આશાનું કિરણ દર્શાવે છેઃ

- WHO ૨૦૧૮ના અભ્યાસમાં રજૂ કરાયેલા અંદાજ મુજબ ૨૦૧૯ સુધીમાં ભારત ODF બનવાના કારણે ૩ લાખથી વધારે જીવન બચાવી શકાશે.
- બિલ અને મલિન્ડા ગેટ્સ ફાઉન્ડેશન (BMGF)ના ૨૦૧૭ના અહેવાલમાં જણાવાયું હતું કે બિન- ODF વિસ્તારોમાં બાળકોની અંદર ઝાડા-ઊલટીના ૪૪% વધારે કેસ જોવા મળે છે.
- ૨૦૧૭માં યુનિસેફના અન્ય અભ્યાસમાં જાણવા મળ્યું હતું કે ODF ગામોમાં દરેક પરિવાર બિનજરૂરી તબીબી ખર્ચ, સમયની બચત અને જીવન બચાવવાના કારણે દર વર્ષે રૂ.૫૦,૦૦૦ બચાવે છે.
- IMFનો ૨૦૧૭-૧૮ લિંગ સમાનતા અભ્યાસ દર્શાવે છે કે મહિલાઓ દ્વારા ઘરકામ અને બાળકોની સંભાળ પાછળ ખર્ચાતા સમયમાં અંદાજિત ૧૦% ઘટાડો થયો છે અને કાર્યબળમાં મહિલાઓની ભાગીદારીમાં ૧.૫%નો વધારો થયો છે.

તાજેતરમાં સ્વચ્છતા માટે ટોચનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તે તેલંગાણાના પેડ્ડાપલ્લી જિલ્લાનો કિસ્સો સ્વચ્છતાની કામગીરીના બહુઆયામી સ્વરૂપ તરફ નિર્દેશ કરે છે. આ જિલ્લો એક પણ ખુલ્લી ગટર અથવા ગટરલાઇનથી મુક્ત છે. આ ઉપરાંત તેણે દરેક ઘર માટે શૌચાલયના નિર્માણ ઉપરાંત મોટી સંખ્યામાં અલગ-અલગ સામુદાયિક શૌચાલયનું નિર્માણ કરાવ્યું છે. ગામડાંઓમાં સ્વચ્છતા સમિતિઓ આ સમુદાય શૌચાલયની જાળવણી માટે જવાબદાર છે. તેઓ વધુમાં પાણીની લાઇન પ્લાસ્ટિક અને અન્ય કચરાથી મુક્ત રહે તે પણ સુનિશ્ચિત કરે છે. આ જિલ્લો સ્વચ્છ શુક્રવાર ઊજવે છે, જેમાં દરેક સરકારી કર્મચારી પોતાના હોદ્દા અને વર્ગને ધ્યાનમાં લીધા વગર સફાઇ કરવા, સ્વચ્છતા સુવિધાઓના નિર્માણ અને વૃક્ષારોપણ માટે ગામજનો સાથે જોડાય છે. પેડ્ડાપલ્લીનું આ મોડલ દેશનાં બાકીનાં ગામડાંઓ માટે ઉદાહરણ તરીકે કામગીરી કરી શકે છે.

આગામી વર્ષોમાં ગુણવત્તા અને ટકાઉપણા (Q&S)ના મહત્ત્વને ધ્યાનમાં રાખીને પેય જળ અને સ્વચ્છતા વિભાગ (DDWS), જળશક્તિ મંત્રાલયે ૧૦ વર્ષીય ગ્રામીણ સ્વચ્છતા રણનીતિ (૨૦૧૯-૨૯) બનાવી છે. તે સ્વચ્છ ભારત મિશન-ગ્રામીણ અંતર્ગત સ્વચ્છતા સંદર્ભે પ્રાપ્ત થયેલા વર્તણૂક પરિવર્તનને જાળવી રાખવા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. આ રણનીતિ રાજ્ય સરકાર અને અન્ય હિતધારકો સાથે પરામર્શમાં તૈયાર કરવામાં આવી છે. તે સ્થાનિક સરકારો, નીતિ નિર્ધારકો, અમલકર્તાઓ વગેરે માટે તેમના ODF પ્લસના આયોજનને માર્ગદર્શન પૂરું પાડવા માળખું તૈયાર કરે

છે, જ્યાં દરેક લોકો શૌચાલયનો ઉપયોગ કરે છે અને દરેક ગામડાંઓ ઘન અને પ્રવાહી કચરાના નિકાલની સુવિધા ધરાવે છે.

ક્ષમતા નિર્માણ અને IEC સંગ્રહ અને ભૂખરા પાણી અને કાળા પાણીના નિકાલ ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવી રહ્યું છે. નિયમિત શૌચાલયના ઉપયોગને ટકાવી રાખવા માટે મહત્ત્વપૂર્ણ પરિબળોમાંથી એક પાણીની ઉપલબ્ધતા છે. દરેક ઘરને ૨૦૨૪ સુધીમાં નળ દ્વારા પાણી પૂરું પાડવા માટે જળશક્તિ મંત્રાલયે જળ જીવન મિશન (JJM) નામની મહત્ત્વાકાંક્ષી યોજના શરૂ કરી છે. આ પહેલ સ્વચ્છતા જાળવી રાખવામાં મદદ પૂરી પાડવા માટે ખૂબ જ મદદરૂપ સાબિત થશે.

સાબરમતી ખાતે બાપુના આશ્રમ નજીક તેમની ૧૫૦મી જન્મજયંતી નિમિતે સરપંચ અને સ્વચ્છતાગ્રહીઓને સંબોધતાં પ્રધાનમંત્રીએ વિશ્વની આગવા પ્રકારની સ્વચ્છતા અને વર્તણૂક પરિવર્તન ઝુંબેશમાં સમર્પિત ભાગીદારી માટે ભારતના દરેક સામાન્ય ગ્રામજનોને યશ આપ્યો હતો, પરંતુ આ સમયે તેમણે દરેક વ્યક્તિને સ્વચ્છ ભારત સિદ્ધિને જાળવી રાખવા અને આગળ વધારવાના કાર્યની પણ યાદ અપાવી હતી. તેમણે દેશ સમક્ષ ૨૦૨૨ સુધીમાં સિંગલ યુઝ પ્લાસ્ટિક (SUP)થી મુક્ત કરવા વિશિષ્ટ સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણીય એજન્ડા પણ રજૂ કર્યો હતો. આથી આગામી પગલું ફરી સમયના બંધનો અને ઝુંબેશના સ્વરૂપમાં તૈયાર જ છે. જન આંદોલન અવિરત ચાલુ રહેશે.

તાજેતરમાં મહત્ત્વપૂર્ણ આંતરરાષ્ટ્રીય મુલાકાતની વચ્ચે મમ્મલપુરમ્‌ના દરિયા કિનારે મોર્નિંગ વૉક દરમિયાન પ્લાસ્ટિક અને અન્ય કચરો ઉઠાવ્યા બાદ પ્રધાનમંત્રીએ ટ્વિટ કર્યું હતું કે, “ચાલો, સુનિશ્ચિત કરીએ કે આપણાં જાહેર સ્થળો સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત હોય. ચાલો, આપણે સુનિશ્ચિત કરીએ કે આપણે ફિટ અને સ્વસ્થ રહીએ.” આ બાબત ગંભીરતા દર્શાવે છે. ઉપરાંત રાજકીય નેતાગીરીની તે પહેલ દર્શાવે છે, જે ૧૩૦ કરોડ પ્રજાની સ્વચ્છતા, આરોગ્ય અને તંદુરસ્તી સાથે સમગ્રલક્ષી રીતે જોડાય છે. વધુમાં તે સંપૂર્ણ સ્વચ્છતાની મંજિલ સુધી વ્યક્તિએ કાપવાની લાંબી સફર ઉપર પણ ભાર વ્યક્ત કરે છે.

લેખક સ્વચ્છ ભારત મિશનમાં ભૂતપૂર્વ ડાયરેક્ટર જનરલ (વિશેષ પ્રોજેક્ટ્સ) છે.
ઈમેલઃ
akshaykrout@gmail.com

યોજના વાંચો, યોજના વંચાવો, યોજના વસાવો

દિલ્હી મેટ્રોઃ જાહેર સ્થળોમાં સ્વચ્છતા

અનુજ દયાલ

જ્યાં દરરોજ ૩૦ લાખથી વધુ લોકોની અવર-જવર રહે છે તેવી જાહેર પરિવહન વ્યવસ્થા માટે સ્વચ્છતા અને સફાઈના ભારે પડકારો ઊભા થતા હોય છે. દિલ્હી મેટ્રો રેલ કોર્પોરેશન (ડીએમઆરસી) તેના સંકુલમાં વિશ્વસ્તરની જાહેર સફાઈ અને સ્વચ્છતા વ્યવસ્થા જાળવવા માટે પર્યાવરણલક્ષી મોડલ વિકસાવી રહી છે. આ લેખમાં છેલ્લા બે દાયકામાં આ બાબતે જે પ્રગતિ થઈ છે અને પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે તેની સફળતાની ગાથા વર્ણવવામાં આવી છે.

દિલ્હી મેટ્રોનું હાલમાં ૩૭૭ કિ.મી.ના નેટવર્ક ઉપર અને ૨૭૪ મેટ્રો સ્ટેશન (નોઈડા-ગ્રેટર નોઈડા, મેટ્રો કોરિડોર સહિત) પર સંચાલન થાય છે. આ સંચાલનનો વ્યાપ એ હકીકતના આધારે માપી શકાય છે કે ૩૦ લાખથી વધુ લોકો દરરોજ ૧૮ કલાક સુધી તેની સર્વિસીસનો લાભ લે છે. ૩૨૦થી વધુ ટ્રેન આ અંતર કાપીને લોકોને પોતાની પસંદગીના સ્થળે લઈ જાય છે.

આટલો જંગી વ્યાપ ધરાવતા સંચાલનમાં લાખો લોકો સંકળાયેલા હોય છે ત્યારે જાહેર સફાઈ એક મહત્ત્વનો સંચાલનલક્ષી પડકાર બની જાય છે. દિલ્હી મેટ્રોને મુખ્યત્વે બે વર્ટિકલમાં વહેંચવામાં આવે છેઃ

- પ્રોજેક્ટ વિંગ-તે દિલ્હી મેટ્રોની બાંધકામ પ્રવૃત્તિઓની કાળજી લે છે.
- ઓપરેશન અને મેન્ટેનન્સ વિંગ-આ વિંગ સંચાલન અને સર્વિસીસને જાળવી રાખવાનું કામ કરે છે.

દિલ્હી મેટ્રોનાં તમામ સ્ટેશનોએ મુસાફરોના ઉપયોગ માટે શૌચાલય પૂરા પાડવામાં આવ્યાં છે. બીજો તબક્કો જેમ આગળ વધશે તેમ તેમ શૌચાલયને સ્ટેશનના આયોજનમાં જ સમાવી લેવામાં આવશે. ત્રીજા તબક્કામાં તમામ સ્ટેશનના પેઈડ વિસ્તારોમાં શૌચાલય ઉપલબ્ધ થશે. હાઉસકીપિંગને પણ સર્વોચ્ચ અગ્રતા આપવામાં આવે છે અને ટ્રેનની અંદર તથા તમામ સ્ટેશનોએ મિકેનાઈઝ્ડ સફાઈ કરવામાં આવે છે. બાંધકામ ચાલુ હોય તેવાં તમામ સ્થળોએ કામદારોના ઉપયોગ માટે શૌચાલય પૂરાં પાડવામાં આવ્યાં છે. કામ કરવા માટે સ્વચ્છ પર્યાવરણ પ્રાપ્ત થાય તે હેતુથી નિયમિતપણે સફાઈ ઝુંબેશ હાથ ધરવામાં આવે છે.

પ્રોજેક્ટ વિંગ

દિલ્હી મેટ્રો રેલ કોર્પોરેશન (DMRC)ની બાંધકામ પ્રવૃત્તિઓ એ તેની કામગીરીનો આંતરિક હિસ્સો છે. ૧૯૯૮થી ડીએમઆરસી મેટ્રોના બાંધકામ સાથે જોડાયેલું છે. વર્ષ ૨૦૦૫માં ૬૫ કિ.મી.નો દિલ્હી મેટ્રોનો પ્રથમ તબક્કો પૂરો કરવામાં આવ્યો હતો. વર્ષ ૨૦૧૧માં ૧૨૫ કિ.મી. વિસ્તારને આવરી લેતો બીજો તબક્કો કાર્યરત કરવામાં આવ્યો હતો. વર્ષ ૨૦૧૮માં ૧૬૦ કિ.મી. વિસ્તાર ધરાવતા દિલ્હી મેટ્રોના ત્રીજા તબક્કાની કામગીરી પૂર્ણ કરવામાં આવી હતી.

સમગ્ર નેશનલ કેપિટલ રિજિયનમાં મેટ્રોની કન્સ્ટ્રક્શન સાઈટ આવેલી હોવાથી હજારો બાંધકામ કામદારો મેટ્રોની બાંધકામ પ્રવૃત્તિમાં છેલ્લા બે દાયકાથી

જોડાયેલા છે. કામદાર કાયદાઓ અને સરકારે નક્કી કરેલી સુવિધાઓ પૂરી પાડવાનું કડકપણે પાલન થાય છે અને તેની ખાતરી માટે નિયમિત ધોરણે તપાસ પણ હાથ ધરાય છે. ડીએમઆરસી કોન્ટ્રાક્ટર માટે ઓરિએન્ટેશન વર્કશોપનું આયોજન કરે છે કે જેથી આ પાસાં અંગે પૂરતું ધ્યાન આપવામાં આવે.

બાંધકામ પ્રવૃત્તિમાં આટલા બધા કામદારો અને અધિકારીઓ જોડાયેલા હોવાથી સફાઈ એક મહત્ત્વની જરૂરિયાત બની રહે છે. ભારતમાં એવું ઘણી વખત જોવા મળે છે કે બાંધકામની સાઈટ ઉપર શૌચાલયની જોગવાઈ કરવામાં આવી હોતી નથી. આ કારણે કામદારોએ નજીકની ખુલ્લી જગ્યાનો ઉપયોગ કરવો પડે છે, જે આરોગ્ય માટે નુકસાનકારક છે. ડીએમઆરસી તરફથી જરૂરી પગલાં લેવામાં આવ્યાં છે. કોન્ટ્રાક્ટર માટે સાઈટની અંદર જ કામદારોને શૌચાલયની સગવડ પૂરી પાડવાનું ફરજિયાત બનાવવામાં આવ્યું છે. સતત પાણી ઉપલબ્ધ કરીને શૌચાલયની યોગ્ય જાળવણી કરવામાં આવે છે. નિયમિતપણે તપાસ પણ હાથ ધરાય છે.

કામદારોને પણ સ્વચ્છતા જાળવવા અંગેના મહત્ત્વ અંગે સમજ આપવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે મચ્છરોની બ્રીડિંગ સિઝનની શરૂઆતમાં એટલે કે જૂન-જુલાઈની આસપાસ દર વર્ષે સાઈટ ઉપર પત્રિકાઓ વહેંચવામાં આવે છે અને બેનર્સ પણ મૂકવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત બાંધકામની સાઈટ આસપાસના બેરિકેડ ઉપર આકર્ષક ચિત્રો અને આર્ટવર્ક દોરીને બાંધકામના સ્થળની સફાઈ, આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા સંબંધી મુદ્દાઓ અંગે કામદારોમાં સમજ ઊભી કરવામાં આવે છે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓના પરિણામે અને સતત તપાસના કારણે ૧૯૮૮માં બાંધકામની શરૂઆત થઈ ત્યારથી બાંધકામના સ્થળોએ જાહેર સફાઈ અંગે કોઈ ફરિયાદો આવતી નથી.

સંચાલન અને જાળવણી વિભાગ

શહેરી વિસ્તારોમાં પરિવહનની સુવિધા પૂરી પાડતી દિલ્હી મેટ્રો સલામત, સ્વચ્છ અને આરોગ્યલક્ષી સફાઈ વ્યવસ્થા પૂરી પાડવાનું મહત્ત્વ સમજે છે. જવલ્લે જ જોવા મળતી એક કામગીરી તરીકે ડીએમઆરસીએ દિલ્હી-એનસીઆરનાં તમામ ૨૭૪ સ્ટેશન પર શૌચાલયની સુવિધા પૂરી પાડી છે. દુનિયામાં કદાચ કોઈ ટ્રાન્સપોર્ટ સિસ્ટમે પૂરાં પાડેલાં આ સૌથી વધુ શૌચાલય છે. ત્રીજા તબક્કાના પ્રોજેક્ટ હેઠળ તમામ સ્ટેશનોએ સ્ટેશનના પેઈડ વિસ્તારમાં શૌચાલય શરૂ કરવામાં આવ્યાં છે, જેથી પ્રવાસીઓ જ્યાંથી મેટ્રોમાં બેસે છે તે પ્લેટફોર્મની નજીક જ આ સુવિધાનો ઉપયોગ કરી શકે. ત્રીજા તબક્કાના પ્રોજેક્ટ પહેલાં બાંધવામાં આવેલાં સ્ટેશનોએ જગ્યાની ઉપલબ્ધી અનુસાર શૌચાલય પૂરાં પાડવામાં આવ્યાં છે. આ શૌચાલય સ્ટેશન બિલ્ડીંગની અંદર બાંધવામાં આવ્યાં હોવાથી પ્રવાસીઓને આસાનીથી ઉપલબ્ધ બને.

દિલ્હી મેટ્રોએ એ બાબતની પણ ખાતરી રાખી છે કે મોટી ઉંમરની વ્યક્તિઓ, બાળકો તથા શારીરિક ખોડ ધરાવતા પ્રવાસીઓને ચોક્કસ ધોરણ મુજબનાં શૌચાલય આસાનીથી ઉપલબ્ધ બને. ટોઈલેટની સગવડનો ઉપયોગ કરવા માટે મામૂલી દર રાખવામાં આવ્યા હોવાથી તે દરેકને પોસાઈ શકે.

માવજતના યોગ્ય આયોજન વગર માત્ર સુવિધાનું બાંધકામ કરી દેવાથી તેનો હેતુ નિષ્ફળ જાય છે. આથી ડીએમઆરસીએ સુલભ ઈન્ટરનેશનલ અને મેસર્સ સિવિક ઈન્ટરનેશનલ જેવી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને આ સુવિધાની જાળવણીની જવાબદારી સોંપી છે. આના

કારણે ડીએમઆરસીને શૌચાલયની માવજતમાં સહાય થઈ છે અને પાણીની પૂરતી ઉપલબ્ધી સાથે સ્વચ્છતા જળવાઈ રહે તેની ખાતરી રહે છે. દિલ્હી મેટ્રોએ વધારાની પબ્લિક શૌચાલય સુવિધા કેટલાંક સ્ટેશનોના સંકુલમાં પણ ઊભી કરી છે. આ સુવિધાનો જે લોકો મેટ્રોમાં મુસાફરી ના કરતા હોય તે લોકો પણ ઉપયોગ કરી શકે છે. સ્ટેશન બિલ્ડિંગમાં આવેલા ડીએમઆરસી સ્ટાફના વૉશરૂમ પણ તાકીદની જરૂરિયાત જણાય તો પ્રવાસીઓ માટે ઉપલબ્ધ છે.

દિલ્હી મેટ્રો તેના સંકુલમાં સ્વચ્છતાને સર્વોચ્ચ અગ્રતા આપે છે. દિલ્હી મેટ્રોએ સફાઈ અને હાઉસકીપિંગની સુધારેલી પદ્ધતિ અપનાવી હોવાથી સફાઈનાં વિશ્વસ્તરનાં ધોરણો જળવાઈ રહેવાની ખાતરી રહે. ડીએમઆરસી તેના તમામ સ્ટેશન મેનેજર માટે વિશેષ તાલીમ કાર્યક્રમ યોજે છે. ડીએમઆરસીએ સંખ્યાબંધ નવા સાધનો અને યંત્રો વસાવ્યાં છે, જે સમગ્ર સિસ્ટમને ચોવીસે કલાક સ્વચ્છ રાખે છે. સફાઈ ટીમના તમામ લીડર્સ અને સુપરવાઈઝર્સને સ્પેશિયલાઈઝ્ડ એજન્સીઓ મારફતે તાલીમ આપીને સર્ટિફાઈ કરવામાં આવ્યા છે.

ડીએમઆરસી તેનાં તમામ સ્ટેશન મેનેજર્સ, ટ્રેન મેન્ટેનન્સ ડેપો ઈનચાર્જ તથા સંચાલન વિભાગના અન્ય અધિકારીઓ માટે ઓરિએન્ટેશન વર્કશોપનું આયોજન કરે છે, જેથી આ સફાઈ અને હાઉસકીપિંગ ટેકનિક્સની ઝીણવટભરી બાબતો સમજી શકાય.

એ બાબતની પણ ખાતરી રાખવામાં આવે છે કે જરૂરી યંત્રસામગ્રી, રસાયણો અને હાઉસકીપિંગ સ્ટાફ કાર્યરત રહે અને તેમનાં લઘુતમ વેતન એમ્પ્લોઈ પ્રોવિડંટ ફંડ (EPF) તથા એમ્પ્લોઈ સ્ટેટ ઈન્સ્યોરન્સ કોર્પોરેશન (ESIC) સહિત સમયસર ચૂકવવામાં આવે અને તેની સીધી ચુકવણી બેંકના ખાતા મારફતે કરવામાં આવે.

હાઉસકીપિંગ પ્રણાલીઓની કેટલીક વિશેષતાઓ નીચે મુજબ છેઃ

૧. **મશીનરી લગાવીને સફાઈની મિકેનાઈઝ વ્યવસ્થાઃ** હાલની યંત્રસામગ્રીને અપગ્રેડ કરવા ઉપરાંત વીજળીથી ચાલતાં સ્ક્રબર ડ્રાયર, બેક પેક વેક્યુમ ક્લીનર્સ વગેરે સાધનો પૂરાં પાડવામાં આવ્યાં છે.

૨. ધૂળ ઊડે નહી તે રીતે સફાઈ અને કચરો વાળવાની કામગીરી કરવામાં આવે છે.

૩. નિકાલ કરવાપાત્ર કચરા અને નકામી ચીજોને બાયોડિગ્રેડેબલ કચરાના નિકાલની બેગમાં સ્વચ્છ પ્રણાલીથી નિકાલ કરાય છે.

૪. સફાઈ વ્યવસ્થામાં ઈકો-ફ્રેન્ડલી ક્લીનિંગ કેમિકલ્સ અને રિ-એજન્ટ્સનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ડીએમઆરસી મારફતે સ્ટેશન ઉપર મામૂલી કિંમતે પીવાના પાણીની વ્યવસ્થા ગોઠવવામાં આવી છે. જો પાણીનો ઉપયોગ કરનાર તેમની સાથે પોતાનું કન્ટેનર/ બોટલ્સ લઈને ન આવે તો રિસાઈકલ થઈ શકે તેવા પેપર કપનો ચાર્જ વસૂલવામાં આવે છે. ડીએમઆરસી દ્વારા રિવર્સ ઓસ્મોસિક (RO) પ્લાન્ટ્સ સ્થાપવામાં આવ્યા છે અને કેટલાંક સ્ટેશન ઉપર સ્માર્ટ વોટર એટીએમ મૂકવામાં આવ્યાં છે. આ સ્થળોની જાળવણી માટે ડીએમઆરસીએ ખાનગી કંપનીઓ સાથે સહયોગ કર્યો છે. દિલ્હી મેટ્રો તેના પ્રોજેક્ટના અમલ અને સંચાલનમાં પર્યાવરણલક્ષી પ્રણાલીઓ અપનાવાય તેનું ધ્યાન રાખે છે. ડીએમઆરસીએ તેના સમગ્ર નેટવર્કમાં સિંગલ યુઝડ પ્લાસ્ટિક ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો છે. ડીએમઆરસીએ તેની પ્રવૃત્તિઓમાં અંગારવાયુ છૂટતો અટકાવવાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી છે. બંધાઈ રહેલાં તમામ મેટ્રો સ્ટેશન્સને ઊર્જાની જાળવણી અને પાણીની બચત માટે તથા કચરાના બહેતર નિકાલ માટે 'ગ્રીન બિલ્ડિંગ' તરીકે બાંધવામાં આવ્યાં છે.

લેખક દિલ્હી મેટ્રો રેલ કોર્પોરેશનમાં એક્ઝિક્યુટિવ ડાયરેક્ટર છે.
ઈમેલઃ
anujedcc@dmrc.org

સ્વચ્છતા અર્થતંત્ર અને સફાઇ કામદારોનું સન્માન

સંતોષ કુમાર ગંગવાર

"દરેક વ્યક્તિએ પોતાના સફાઇ કામદાર બનવું જોઇએ. સફાઇ કરવી ખોરાક ગ્રહણ કરવા જેટલું જ આવશ્યક છે; દરેક વ્યક્તિ માટે શ્રેષ્ઠ બાબત તે છે કે એ તેના પોતાના કચરાનો નિકાલ જાતે જ કરે. જો આમ કરવું અશક્ય હોય તો દરેક પરિવારે જોવું જોઇએ કે તે તેની પોતાની સફાઇ કરે. સમાજમાં સફાઇને એક અલગ વર્ગ સાથે સંબંધિત કામગીરી બનાવી દેવામાં આવી છે. આપણે માણસનો કોઇ ઐતિહાસિક આધાર ધરાવતા નથી કે જેને પ્રથમ વખત આ જરૂરી સફાઇ સેવા માટે નિમ્ન દરજ્જો આપવામાં આવ્યો હોય. આપણે બાળપણથી જ આપણા મનમાં તેવો વિચાર ધરાવવો જોઇએ કે આપણે બધા સફાઇ કામદારો છીએ અને આમ કરવાની સૌથી સરળ રીત છે, દરેક વ્યક્તિ જે આવો ભાવ ધરાવે છે તે સફાઇ કામદાર તરીકે શ્રમની શરૂઆત કરે. સફાઇ કામગીરી આ રીતે જો બૌદ્ધિક રીતે હાથ ધરવામાં આવે તો વ્યક્તિને મનુષ્યની સમાનતાની સાચી કદર કરવામાં મદદ કરશે."— મહાત્મા ગાંધી[૧]

I) પૃષ્ઠભૂમિઃ અર્થતંત્ર તરીકે સફાઇ કામગીરીનો ઉદ્ભવ

તાજેતરનાં વર્ષોમાં ભારતમાં સફાઇ ક્ષેત્ર એક મોટા અર્થતંત્ર તરીકે ઊભરી આવ્યું છે અને ભવિષ્યમાં વિપુલ સંભાવનાઓ ધરાવે છે. સ્વચ્છતા અર્થતંત્ર માત્ર શૌચાલય સાથે સંબંધિત નથી, પરંતુ તેમાં સ્વચ્છ પીવાના પાણી, કચરાના નિકાલ અને તેમને ઉપયોગી સ્રોતોમાં તબદિલ કરવાનો પણ સમાવેશ થાય છે. સફાઇ વ્યવસ્થાનું ડિજિટલ સ્વરૂપ ડેટાને સંચાલન કાર્યક્ષમતાઓ, જાળવણી, વપરાશકર્તા ઉપયોગ અને આરોગ્ય માહિતીની આંતરિક બાબતોના ઇષ્ટતમ માટે સક્ષમ બનાવે છે.[૨]

પોતાની રીતે એક અર્થતંત્ર ઉપરાંત સ્વચ્છતા ભારતીય અને વૈશ્વિક અર્થતંત્રનાં અન્ય અનેક ક્ષેત્રોની વૃદ્ધિ અને રોજગારી માટે વ્યાપક ધોરણે પોતાનો ફાળો આપવાની સંભાવના ધરાવે છે. આ અંગેનાં સૌથી નોંધપાત્ર ક્ષેત્રો આરોગ્ય, ગ્રાહક વપરાશ ચીજવસ્તુઓ, કૃષિ અને નવીન અને નવીનીકરણીય ઊર્જા ક્ષેત્ર છે.

ભારતના સ્વચ્છતા અર્થતંત્રને ગતિ આપવામાં મદદ કરવા માટે સરકાર દ્વારા શરૂ કરવામાં આવેલી મહત્ત્વની પહેલમાં ૨૦૧૪માં સ્વચ્છ ભારત ઝુંબેશ (SBM), જળશક્તિ અભિયાન (JSA) અને ૨૦૧૯માં સિંગલ યુઝ પ્લાસ્ટિક પર નિયંત્રણ જેવી અનેક બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. આ તમામ અભિયાનનું લક્ષ્ય તમામ ભારતીયને મૂળભૂત સફાઇ પૂરી પાડવા, દરેક ગ્રામીણ કુટુંબોને નળ દ્વારા જળ પૂરું પાડવા અને પ્રદૂષણનો સામનો કરવાનો છે.

શૌચાલય મંડળ સંગઠનના તાજેતરના અહેવાલમાં રજૂ થયેલા અંદાજ અનુસાર માત્ર ભારતમાં સ્વચ્છતા બજારની તક ૨૦૧૭માં US $ ૩૨ અબજ હતી અને માત્ર ચાર વર્ષના ટૂંકા ગાળાની અંદર તે ૨૦૨૧ સુધી બમણી થઇને US $ ૬૨ અબજ થઇ જશે. આ બાબત નજીકના ભવિષ્યમાં તૈયાર થવા રાહ જોઇ રહેલા અર્થતંત્રની અસાધારણ વૃદ્ધિ અંગેનું પ્રમાણ દર્શાવે છે.[૩]

સ્વચ્છતા ક્ષેત્રમાં સરકારની આગવી પહેલ ખાનગી ક્ષેત્રને માત્ર સંખ્યાબંધ વ્યવસાયની તકો જ પૂરી નહી પાડે, પરંતુ સરકારને નાગરિકોના જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા અને જીવનને સરળ બનાવવાના પ્રધાનમંત્રીના સ્વપ્નને સાકાર કરવા પણ સક્ષમ બનાવશે. આ ક્ષેત્ર યુવાનો માટે મોટી સંખ્યામાં નવી રોજગારીનું સર્જન કરવાના સંદર્ભમાં વિપુલ સંભાવના ધરાવે છે. આ રીતે તે આર્થિકવૃદ્ધિને વાસ્તવિકપણે સમાવેશી અને ટકાઉ બનાવશે.

આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે તાજેતરમાં ન્યૂયોર્કમાં ૧૭-૩૦ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૯ દરમિયાન સમાપન થયેલાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રની સામાન્ય સભા (UNGA)ના ૭૪મા અધિવેશન સહિત વિવિધ દ્વિપક્ષીય, બહુપક્ષીય અને બહુરાષ્ટ્રીય સંગઠનો દ્વારા સ્વચ્છતાના ક્ષેત્રમાં ભારતના પથદર્શક પ્રયાસોની પ્રશંસા કરવામાં આવી રહી છે. તેવું કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે તમામ માટે પૂરતી અને ઉચિત સ્વચ્છતા અને સ્વાસ્થ્યની ઉપલબ્ધિ પૂરી પાડવામાં ભારતની સફળતા અને ૨૦૩૦ સુધી ખુલ્લામાં શૌચની સમાપ્તિ (SDG ૬; લક્ષ્યાંક ૬.૨) વૈશ્વિક ટકાઉ વિકાસ લક્ષ્યાંક (SDG) હાંસલ કરવામાં મદદ કરશે. આ લક્ષ્યાંક ૨૦૦૦થી ૨૦૧૫ દરમિયાન હાથ ધરાયેલા મિલેનિયમ ડેવલપમેન્ટ ગોલ્સ (MDG)નો પૂર્ણ નહી થયેલો લક્ષ્યાંક છે.

આ પૃષ્ઠભૂમિને નજર સમક્ષ રાખીને નીચેના વિભાગો સ્વચ્છતાનાં બે મહત્ત્વપૂર્ણ પાસાં ઉજાગર કરે છે: સ્વચ્છતાના ક્ષેત્રમાં સરકારની રણનીતિ અને તેની અસરકારકતા અને ૨૦૨૨ સુધી 'સંકલ્પ સે સિદ્ધિ'ના વ્યાપક માળખા હેઠળ 'નવ ભારત'ના નિર્માણના ભાગરૂપે 'સ્વચ્છ ભારત'નું લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવા તરફ તેની કટિબદ્ધતા. વધુમાં સરકારની પહેલ સ્વચ્છતા કામગીરીમાં જોડાયેલા અંદાજિત પાંચ મિલિયન લોકોને સન્માન પૂરું પાડવાના ભારતના સૌથી મહત્ત્વના સફાઇ પડકારનો ઉકેલ[૪] અને આખરે ભવિષ્ય માટે 'આગામી માર્ગ'નો સમાવેશ કરે છે.

II) સ્વચ્છતા પ્રત્યે સરકારની પહેલ

પ્રધાનમંત્રીના નેતૃત્વ હેઠળ ૨૦૨૨ સુધીમાં 'નવભારત'ની રચનાનો પ્રથમ પાયાનો પથ્થર 'સ્વચ્છ ભારત'ની પ્રતિજ્ઞા છે. ૨ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૯ સુધી સ્વચ્છ અને ખુલ્લામાં શૌચમુક્ત (ODF) ભારતનું લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવા સફાઇ કવરેજ ઝડપી બનાવવા પ્રથમ મહત્ત્વની પહેલ સ્વચ્છ ભારત મિશન (SBM) હતી. પ્રધાનમંત્રી દ્વારા પાંચ વર્ષ પહેલા જ્યારે આ અભિયાન શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું ત્યારે અસ્તિત્વ ધરાવતા અનેક પડકાર તેની સામે શંકા પેદા કરતા હતા. માત્ર ગ્રામીણ કુટુંબોમાં ૩૮.૭ શૌચાલય ધરાવતાં હતાં અને દેશવ્યાપી માહિતી દર્શાવતી હતી કે ભારત ખુલ્લામાં શૌચ કરતા લોકોની સૌથી મોટી સંખ્યા ધરાવતો દેશ હતો. આ પડકારજનક પરિસ્થિતિ હેઠળ પ્રધાનમંત્રીએ દેશ જ્યારે બાપુની ૧૫૦મી જન્મજયંતિ ઊજવે ત્યારે તેમને સ્મરણાંજલી તરીકે ૨ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૯ સુધી સ્વચ્છ ભારતના મહાત્મા ગાંધીના સ્વપ્નને સાકાર કરવા લોકોને આહ્વાન કર્યું હતું. [સ્રોતઃ http://sbm.gov.in/sbmreprot/home.aspx]

આ શરૂઆતથી સરકારે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ૧૦૦૭.૮ લાખ શૌચાલયનું નિર્માણ કર્યું. આ રીતે ૨૦૧૪ અને ૨૦૧૯ની વચ્ચે નોંધપાત્ર ૬૧.૩%ના ઉછાળા સાથે ૧૦૦% વ્યક્તિગત શૌચાલય ધરાવતાં કુટુંબો (IHHL)ની ટકાવારીમાં વધારો કર્યો. આ જ સમયગાળા દરમિયાન આશરે ૬૯૯ જિલ્લા, ૨,૫૮,૬૫૭ ગ્રામ પંચાયતો અને ૫,૯૯,૯૬૩ ગામોએ પોતાને ODF તરીકે જાહેર કરી.[૫]

જ્યાં સુધી શહેરી વિસ્તારને સંબંધ છે ત્યાં સુધી ૨૦૧૪થી ૨૦૧૯ની વચ્ચે ૬૦ લાખ ઘરમાં અને ૫.૫ લાખ જાહેર અને સમુદાય શૌચાલયનું નિર્માણ કરવામાં આવ્યું હતું. ૭૯,૦૦૦ (૮૬%) વોર્ડમાં ડોર-ટુ-ડોર મ્યુનિસિપલ ઘનકચરાનું એકત્રીકરણ સુનિશ્ચિત કરાયું હતું, તેમાંથી ૬૦% મૂળ સ્થાને જ કચરાને અલગ પાડે છે.[૬]

ઉપરોક્ત આપેલા આંકડાઓ કોઇ પણ રીતે નાની સિદ્ધિ નથી. તે દર્શાવે છે કે સરકારે માત્ર લક્ષ્યને નિર્ધારિત નથી

કર્યા, પરંતુ નિર્ધારિત સમયમર્યાદાની અંદર નિર્ધારિત કરેલા લક્ષ્યાંકો અને પરિણામો પણ પ્રાપ્ત કર્યા છે. ૨ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૯ના રોજ અમદાવાદમાં સ્વચ્છ ભારત દિવસના કાર્યક્રમના પ્રસંગે ગ્રામીણ ભારતને ખુલ્લામાં શૌચમુક્ત જાહેર કરતી વખતે પ્રધાનમંત્રીએ દરેક દેશવાસીઓ ખાસ કરીને ગ્રામજનો, સરપંચ અને 'સ્વચ્છતા' માટે કામ કરનારા તમામ લોકોને અભિનંદન પાઠવ્યાં હતાં. તેમણે ઉમેર્યું હતું કે કોઈ પણ ઉંમર, સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિને ધ્યાનમાં લીધા વગર દરેક વ્યક્તિએ સ્વચ્છતા, ગૌરવ અને સન્માનની આ પ્રતિજ્ઞામાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે.

તેમણે જણાવ્યું કે જનભાગીદારી દ્વારા અને સ્વેચ્છાપૂર્વક ૬૦ મહિનાની અંદર ૬૦ કરોડથી વધારે લોકોને ભારતે પૂરી પાડેલી શૌચાલયની સુવિધાથી સમગ્ર વિશ્વ આશ્ચર્યચકિત છે. પ્રધાનમંત્રીએ જણાવ્યું હતું કે સરકાર સ્વચ્છ, સ્વસ્થ, સમૃદ્ધ અને મજબૂત નવભારતના નિર્માણના મહાત્મા ગાંધીના સ્વપ્નને સાકાર કરવા માટે કટિબદ્ધ છે.

પોતાના પ્રથમ કાર્યકાળ (૨૦૧૪-૨૦૧૯) દરમિયાન સરકારે શૌચાલય ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હતું. જ્યારે બીજા કાર્યકાળમાં નળ દ્વારા પાણી પૂરું પાડવા, સિંગલ યુઝ પ્લાસ્ટિકની નાબૂદી અને દેશમાં સફાઈનું ધોરણ આગામી તબક્કામાં લઈ જવા કચરાનો નિકાલ સુનિશ્ચિત કરવા ઉપર પ્રાથમિકતા આપવામાં આવી છે. આ નવી પહેલ આગામી પાંચ વર્ષમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે મોટી સંખ્યામાં નોકરીઓનું સર્જન કરશે.

પ્રવર્તમાન મંત્રાલય અને વિભાગોનું પુનર્ગઠન કરીને મે-૨૦૧૯માં નવા જળશક્તિ મંત્રાલયની રચના કરવામાં આવી હતી. સ્વતંત્રતાદિનના સંબોધન દરમિયાન પ્રધાનમંત્રીએ જાહેરાત કરી હતી કે ૨૦૨૪ સુધીમાં તમામ ઘરને નળ દ્વારા જળ (હર ઘર જલ) પૂરું પાડવા જલ જીવન મિશન (JJM) શરૂ કરવામાં આવશે. તેમણે લોકોને જળસંરક્ષણ યોજના અને સમગ્ર દેશમાં જળસંરક્ષણની કામગીરી ઝડપી બનાવવા જનભાગીદારીનું સર્જન કરવા પણ અપીલ કરી હતી.

SBMની જેમ જ JJM અભિયાન તે હકીકતને નજર સમક્ષ રાખીએ તો પડકારજનક છે કે ૧૮ કરોડ ગ્રામીણ ઘરમાંથી માત્ર ૩ કરોડ ઘર જ નળ દ્વારા પીવાના પાણીની સુવિધા ધરાવે છે અને લોકો ખાસ કરીને મહિલાઓએ પાણી ભરવા માટે લાંબું અંતર કાપવું પડે છે જોકે આ કાર્ય અસંભવિત નથી અને સરકાર રાજ્ય સરકાર સહિત તમામ હિતધારકોની ભાગીદારી સાથે નિર્ધારિત સમયમર્યાદાની અંદર લક્ષ્યાંક પ્રાપ્ત કરશે. JJM વધુમાં સ્વચ્છતા અર્થતંત્રને ગતિ પૂરી પાડશે અને નવી રોજગારીનું સર્જન કરશે કારણ કે સરકાર આ અભિયાન પાછળ રૂ.૩.૩૫ લાખ કરોડથી વધારે નાણાંનો ખર્ચ કરશે.

છેલ્લે ૨ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૯થી સિંગલ યુઝ પ્લાસ્ટિક ઉપર નિયંત્રણની પહેલ કચરામાં નોંધપાત્ર ઘટાડો કરવામાં મદદ કરશે. દેશમાં વાર્ષિક ધોરણે આશરે ૧૪ મિલિયન ટન પ્લાસ્ટિકનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ માત્ર ચાલી રહેલા સ્વચ્છતા અભિયાનને નવી ઊંચાઈ પર જ નહીં લઈ જાય, પરંતુ જમીન અને જળપ્રદૂષણ સામે લડવામાં અને આપણા નાગરિકોનું આરોગ્ય સુધારવામાં પણ મદદ કરશે.

III) સફાઈ કામદારોનું સન્માન

આ સ્વપ્ન સાકાર કરવામાં સફાઈ કામદારોનો મહત્ત્વપૂર્ણ ફાળો છે જોકે આ કામગીરી સાથે સંકળાયેલા કામદારોએ તેમના કામના સંદર્ભમાં સામાજિક લાંછનનો સામનો કરવો પડે છે, ખાસ કરીને મેન્યુઅલ સફાઈ કરતા કામદારોએ. સરકારે સફાઈ કામદારો પ્રત્યે લોકોના દૃષ્ટિકોણમાં પરિવર્તન લાવવા સંખ્યાબંધ પગલાં લીધાં છે. ૨૦૧૪માં પ્રધાનમંત્રીએ લોકોને સફાઈ કામદારોને કુડાવાળા/કચરાવાળાથી સફાઈવાળાના નામથી સંબોધવા લોકોને અપીલ કરતી ઝુંબેશ શરૂ કરી હતી.

વધુમાં ઉત્તરપ્રદેશના પ્રયાગરાજમાં તાજેતરમાં સમાપન થયેલા કુંભમેળામાં સફાઈ કામદારોના પગ ધોઈને તેમની કામગીરીની સરાહના કરી હતી. આ રીતે તેમણે મેળા અને તેની આસપાસ સફાઈ અને સ્વચ્છતા જાળવવા તેમના પ્રયત્નો અને પ્રદાનને સ્વીકૃતિ આપી હતી, જેની લોકો દ્વારા મોટા પાયે પ્રશંસા કરવામાં આવી હતી. તાજેતરમાં તેઓ મથુરામાં કચરો વીણનારાની સાથે બેઠા હતા અને કચરાના મોટા ઢગલામાંથી પ્લાસ્ટિકની વસ્તુઓ અલગ કરી હતી.

છેલ્લે પ્રધાનમંત્રી તેમના કેટલાક કેબિનેટ સહયોગીઓ અને ટોચના સરકારી અધિકારીઓ હાથમાં ઝાડુ સાથે વિવિધ જાહેર સ્થળોની સફાઈ કરતાં જોવા મળ્યા હતા. ઘણા તેને સાંકેતિક ગણાવે છે,

પરંતુ તે સફાઇ કર્મચારીઓના મહત્ત્વ અને તેમના પ્રદાનને સ્વીકૃતિ આપવા સરકારની પ્રતિબદ્ધતા દર્શાવે છે. આ બાબત સફાઇ કર્મચારીઓના સન્માનમાં સુધારો કરવા માટે સમાજમાં મજબૂત સંદેશો પણ મોકલે છે.

વધુમાં સફાઇ કામદારો પ્રત્યે લોકોના દૃષ્ટિકોણમાં ફેરફારને પ્રભાવિત કરવા માટે સરકારે સફાઇ કામદારોનું સન્માન વધારવા કાયદેસર સંરક્ષણ દ્વારા અને તેમની આવકનું સ્તર વધારવા માટે વિવિધ નીતિઓનો અમલ કરીને અને તેમને નાણાકીય, પેન્શન, આરોગ્ય અને આવાસ લાભ પૂરા પાડીને સંખ્યાબંધ પગલાં ભર્યાં છે. નીચે દર્શાવેલ સરકાર દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલી કેટલીક મહત્ત્વપૂર્ણ પહેલ છેઃ

(a) મેન્યુઅલ ગટર સફાઈ નાબૂદ કરવા માટે કાયદેસર સંરક્ષણ

સફાઇ કામદારોને મોટા ભાગે બે શ્રેણીમાં વિભાજિત કરી શકાય છેઃ સફાઇ કર્મચારીઓ અને મેન્યુઅલ ગટર સફાઇ કામદારો, તેમાંથી મોટા ભાગના કરાર આધારિત કર્મચારીઓ શૌચાલય, ગટર, સેપ્ટિક ટેન્ક અને રેલવે ટ્રેકની સફાઇ કરતી વખતે ખરાબ આરોગ્ય અને સલામતી સ્થિતિમાં જોખમી પરિસ્થિતિ અંતર્ગત કાર્ય કરે છે.

મેન્યુઅલ ગટર સફાઇ કામગીરી ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવા માટે સરકારે મેન્યુઅલ ગટર સફાઇ કામદારો તરીકે રોજગારી પર પ્રતિબંધ અને તેમના પુનર્વસન કાયદો, ૨૦૧૩ (MS કાયદો, ૨૦૧૩) અમલી કર્યો છે. આ કાયદો ૬ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૩થી અમલમાં આવ્યો છે. આ કાયદાના હેતુઓ નીચે મુજબ છેઃ

(i) બિનઆરોગ્યપ્રદ શૌચાલય નાબૂદ કરવાં.

(ii) મેન્યુઅલ ગટર સફાઇ કામદાર તરીકે રોજગારી અને ગટર અને સેપ્ટિક ટેન્કની જોખમકારક મેન્યુઅલ ગટર સફાઇ પર પ્રતિબંધ.

(iii) સમયમર્યાદાની અંદર મેન્યુઅલ ગટર સફાઇ કામદારોનો સર્વે અને તેમનું પુનર્વસન.

આ જોગવાઇઓનું કોઇ પણ રીતે ઉલ્લંઘન બે વર્ષ સુધીની કેદ અને રૂ.૨ લાખ સુધી દંડ અથવા બંને સાથે દંડનીય અપરાધ છે.

૨૦૧૪માં MS કાયદા-૨૦૧૩ની વિવિધ જોગવાઇઓના અમલીકરણમાં અને વિવિધ સંબંધિત મંત્રાલયની વચ્ચે એકરૂપતાને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવી. ઉપરાંત બિનઆરોગ્યપ્રદ શૌચાલય અને ગટર સફાઇ કામગીરીની ઝડપી ઓળખ અને નાબૂદી માટે તેની સાથે સંબંધિત યોજનાઓ તૈયાર કરવામાં આવી. ઉદાહરણ તરીકે સ્વચ્છ ભારત મિશન (ગ્રામીણ), પૂર્વનું પેયજળ અને સ્વચ્છતા (જળશક્તિ) મંત્રાલય બિનઆરોગ્યપ્રદ શૌચાલય અને તેના રૂપાંતર માટે રૂ.૧૨,૦૦૦ની સહાયતા પૂરી પાડે છે. આ જ રીતે શહેરી વિકાસ મંત્રાલય (હવે MoHUA), બિનઆરોગ્યપ્રદ શૌચાલયના રૂપાંતર માટે રૂ.૪,૦૦૦નું અનુદાન પૂરું પાડે છે. મેન્યુઅલ ગટર સફાઇ કામગીરીને ઓળખવા માટે સર્વે પણ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે.

(b) લઘુતમ વેતન, સલામત કાર્ય પરિસ્થિતિ અને પેન્શન લાભની સુનિશ્ચિતતા

સફાઇ કામદારો સહિત તમામ કામદારોને લઘુતમ વેતન અને વેતનની સમયસર ચુકવણી માટે શ્રમ અને રોજગાર મંત્રાલયે વેતન કાયદો-૨૦૧૯ અંગે એક ધારો અમલી બનાવ્યો છે, જેને ૮ ઓગસ્ટ, ૨૦૧૯ના રોજ રાષ્ટ્રપતિની સંમતિ પ્રાપ્ત થઇ છે. આ કાયદો મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં વિકટ અને જોખમી કામગીરી સાથે જોડાયેલા કામદારો માટે ઊંચા વેતનની જોગવાઇ પૂરી પાડે છે અને તેથી તે લાખો સફાઇ કામદારો માટે લાભદાયક પુરવાર થશે. આ તેમની આવકનું સ્તર વધારશે અને તેમનું સન્માન પુનઃસ્થાપિત કરશે. આ કાયદો વેતન, નિમણૂક અને કામની પરિસ્થિતિમાં લિંગ ભેદભાવ પર પણ પ્રતિબંધ મૂકે છે, જે મહિલા સફાઇ કામદારો માટે લાભદાયક બની રહેશે.

સલામતી, આરોગ્ય, કલ્યાણ અને સુધારેલી કામગીરીની પરિસ્થિતિ સફાઇ કામદારોના સંદર્ભમાં અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ છે. આથી, વેતન અંગેના કાયદા, ૨૦૧૯ ઉપરાંત લોકસભામાં ૧૩ કેન્દ્રીય શ્રમ કાયદાઓની સંબંધિત જોગવાઇઓની એકીકરણ, સરળીકરણ અને સુયોજન કર્યા બાદ ૨૩ જુલાઇ, ૨૦૧૯ના રોજ વ્યાવસાયિક સલામતી, આરોગ્ય અને કાર્ય પરિસ્થિતિ, ૨૦૧૯નો કાયદો રજૂ કર્યો છે. આ કાયદાની વિવિધ સશક્ત જોગવાઇઓ માત્ર સફાઇ કામદારોની સુખાકારીમાં વધારો જ નહી કરે, પરંતુ સલામત અને તંદુરસ્ત કાર્ય વાતાવરણ પણ સુનિશ્ચિત કરશે.

સામાન્ય રીતે તમામ કામદાર માટે અને ખાસ કરીને સફાઇ કામદારો માટે સામાજિક સલામતી વધુ એક મહત્ત્વનો મુદ્દો છે, જે મંત્રાલયના એજન્ડામાં ટોચ ઉપર છે. સામાજિક સુરક્ષા કાયદાનો ખરડો ઘડવાના પ્રયાસો હાલ ચાલી રહ્યા છે, જે માત્ર સૂક્ષ્મ સંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારોને જ નહીં, પરંતુ વિશાળ અસંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારોને પણ તેના વ્યાપ અને ક્ષેત્રમાં આવરી લેશે. સફાઇ કામદારોનો મોટો હિસ્સો અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં હોવાથી પ્રસ્તાવિત સામાજિક સુરક્ષા ધારાની જોગવાઇઓ સફાઇ કામદારોને સામાજિક સુરક્ષા માટે તેમના કાયદેસર અધિકાર પ્રદાન કરશે.

મંત્રાલયે અસંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારો માટે ૫ માર્ચ, ૨૦૧૯ના રોજ પ્રધાનમંત્રી શ્રમયોગી માન-ધન (PM-SYM)નામની પેન્શન યોજના પણ શરૂ કરી છે. આ યોજના વૃદ્ધાવસ્થામાં અસંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારોને સુરક્ષા પૂરી પાડશે, જે સફાઇ કામદારો માટે પણ લાભદાયક સાબિત થશે. આ યોજના હાલ ૩૬ રાજ્ય / કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશમાં કાર્યાન્વિત છે અને તેમાં સફળતાપૂર્વક ૩૩,૬૬,૯૯૫ અસંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારો જોડાયા છે.[૭] PM-SYM સ્વૈચ્છિક અને અંશદાન પેન્શન યોજના છે, જે અંતર્ગત તેની સાથે જોડાનાર કામદારો ૬૦ વર્ષની ઉંમર પૂર્ણ કર્યા બાદ રૂ.૩,૦૦૦ પ્રતિમાસ લઘુતમ નિશ્ચિત પેન્શન પ્રાપ્ત કરશે. તેમાં જોડાનાર કામદારો દ્વારા ચૂકવવાના ઉંમર આધારિત માસિક પ્રીમિયમની રકમ ખૂબ જ ઓછી રાખવામાં આવી છે અને કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા તેટલી જ રકમનો ફાળો આપવાની જોગવાઇ રહેલી છે. તમામ વેપાર સંઘ અને સફાઇ કામદારોના કલ્યાણ અને ઉત્થાન માટે કાર્ય કરતા અને સંગઠનોને આ યોજના અંગે જાગૃતિ ફેલાવવા અપીલ છે, જેથી આ યોજનામાં મોટી સંખ્યામાં સફાઇ કામદારોને જોડવામાં મદદ મળી શકે.

(c) આવાસ, શિક્ષણ, નાણાકીય સહાય અને કૌશલ વિકાસ યોજનાઓ

ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલયની ઇન્દિરા આવાસ યોજના (IAY) હેઠળ નવાં ઘરના બાંધકામ અને કાચાં ઘરના સુધારા માટે નાણાકીય સહાયતાની જોગવાઇ છે. લાયકાત ધરાવતાં ઘરને રૂ.૭૫,૦૦૦ સુધીની સહાયતા પૂરી પાડવામાં આવે છે. IAY હેઠળ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં BPLની સ્થિતિને ધ્યાનમાં લીધા વગર નિર્ધારિત કરાયેલા મેન્યુઅલ સફાઇ કામદારોને આવાસ સુવિધાઓ પૂરી પાડવા માટે વિશેષ કવરેજ માટે જોગવાઇ કરવામાં આવી છે. આવાસ અને શહેરી ગરીબી નાબૂદી મંત્રાલય હેઠળ નવી સરકારી યોજના 'તમામ માટે આવાસ' નાગરિકોને આવાસ સુવિધા પૂરી પાડી રહી છે.

સામાજિક ન્યાય અને અધિકારિતા મંત્રાલય દ્વારા સફાઇ અને આરોગ્ય માટે જોખમકારક વ્યવસાયમાં જોડાયેલા કામદારોનાં બાળકો માટે 'પ્રી-મેટ્રિક સ્કોલરશિપ' યોજના અમલી કરવામાં આવી છે. મેન્યુઅલ ગટર સફાઇ કામદારો, મરેલાં ઢોર ઉઠાવનાર, તેમનાં ચામડાં ઉતારનાર, કચરો વીણનાર અને જોખમી સફાઇ કામગીરીમાં જોડાયેલા કામદારોનાં બાળકો માટે તેઓ ધોરણ-૧૦ સુધી તેમનો અભ્યાસ હાથ ધરી શકે તે માટે વર્ષમાં ૧૦ મહિનાના સમયગાળા માટે પ્રતિમાસ રૂ.૨૨૫થી રૂ.૭૦૦ની શિષ્યવૃત્તિ પૂરી પાડવાની જોગવાઇ કરવામાં આવી છે.[૮]

સામાજિક ન્યાય અને અધિકારિતા મંત્રાલય અંતર્ગત ભારત સરકારની સંપૂર્ણ માલિકીનો ઉપક્રમ રાષ્ટ્રીય સફાઇ કર્મચારી ધિરાણ અને વિકાસ કોર્પોરેશન (NSKFDC, ૧૯૯૭માં સ્થાપિત થયેલું) સફાઇ કર્મચારીઓ અને તેમના આશ્રિતોના સામાજિક-આર્થિક ઉત્થાન માટે સર્વોચ્ચ નિગમ તરીકે કાર્ય કરે છે. સફાઇ કામદારોને સમાજની મુખ્યધારા સાથે જોડવા તેમજ તેમના સન્માન, આદર અને ગૌરવ માટે તેમને સક્ષમ બનાવવા આ નિગમ વૈકલ્પિક આજીવિકાનાં સાધનોનું નિર્માણ કરવાના પ્રયાસો કરી રહ્યાં છે.

તે NSKFDCનાં લક્ષિત જૂથોને વિતરણ માટે રાજ્ય મધ્યવર્તી સંસ્થાઓ (SCAs), પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેન્કો (RRBs) અને રાષ્ટ્રીયકૃત બેન્કોને ઓછા વ્યાજના દરે નાણાકીય સહાયતા પૂરી પાડે છે. તે ૧૦૦% અનુદાનની જોગવાઇ થકી લક્ષિત જૂથના લાયકાત ધરાવતા સભ્યોને કૌશલ વિકાસ તાલીમ પૂરી પાડવાના સ્વરૂપમાં બિન-લોન-આધારિત યોજનાઓનું અમલીકરણ પણ કરે છે. આ રીતે તે વેતનયુક્ત રોજગારી હાથ ધરવા અથવા તેમનો પોતાનો વ્યવસાય શરૂ કરવા તેમની ક્ષમતા વધારવા માટે પ્રયાસો કરીને તેમના આવકના સ્તરમાં વધારો કરે છે. આવી યોજનાઓની વિગતો કોષ્ટક-૧માં આપવામાં આવી છે.

કોષ્ટક ૧:NSKFDCની યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો					
ક્ર.નં.	યોજનાનું નામ	મહત્તમ એકમ	વ્યાજનો દર		પુનઃચુકવણી સમયગાળો
			SCAs	લાભાર્થીઓ	
અ.	લોન આધારિત યોજનાઓ				
૧.	મહિલા સમૃદ્ધિ યોજના (MSY)	રૂ.૫૦,૦૦૦ સુધી	૧% પ્ર.વ.	૪% પ્ર.વ.	૩ વર્ષ**
૨.	મહિલા અધિકારિતા યોજના (MAY)	રૂ.૭૫,૦૦૦ સુધી	૨% પ્ર.વ.	૫% પ્ર.વ.	૫વર્ષ**
૩.	માઈક્રો ક્રેડિટ ફાઈનાન્સ (MCF)	રૂ.૫૦,૦૦૦ સુધી	૨% પ્ર.વ.	૫% પ્ર.વ.	૩ વર્ષ**
૪.	જનરલ ટર્મ લોન (GTL)	રૂ.૧૫ લાખ સુધી	૩% પ્ર.વ.	૬% પ્ર.વ.	૧૦ વર્ષ**
૫.	સ્વચ્છતા ઉદ્યમી યોજના –''સ્વચ્છતા સે સંમ્પન્નતા કી ઓર''				
અ)	પે એન્ડ યુઝ શૌચાલય યોજના	રૂ.૨૫ લાખ સુધી	૪% પ્ર.વ.*		૧૦ વર્ષ***
બ)	સ્વચ્છતા સંબંધિત વાહનોની ખરીદી	રૂ.૧૫ લાખ સુધી	૪% પ્ર.વ.*		૧૦ વર્ષ***
૬.	સ્વચ્છતા માર્ટ યોજના	રૂ.૧૫ લાખ સુધી	૪% પ્ર.વ.*		૧૦ વર્ષ***
૭.	શિક્ષણ લોન (EL) (મહત્તમ અભ્યાસક્રમ ખર્ચ) - ભારતમાં અભ્યાસ માટે - વિદેશમાં અભ્યાસ માટે [રૂ.૪.૫૦ લાખ પ્રતિવર્ષ સુધી આવક ધરાવતા પરિવારના લાભાર્થીઓને ભારત સરકારના માનવસંસાધન વિકાસ મંત્રાલયની યોજના હેઠળ શૈક્ષણિક લોન ઉપર વ્યાજ (ભારતમાં અભ્યાસ માટે) માફીપાત્ર છે.]	 રૂ.૧૦ લાખ સુધી રૂ.૨૦ લાખ સુધી	૧% પ્ર.વ.	૪% પ્ર.વ.#	એક વર્ષના દેવા-મોકૂફી સમયગાળા સાથે અભ્યાસક્રમની સમાપ્તિના ૫ વર્ષ પછી
૮	ગ્રીન બિઝનેસ યોજના	રૂ.૨ લાખ સુધી	૨%	૪%	૬ વર્ષ***

સ્રોતઃ NSKFDC[9]

નોંધઃ

* મહિલા લાભાર્થીઓને ૧% વળતર અને સમયસર પુનઃ ચુકવણી માટે ૦.૫% વળતર.
# મહિલા લાભાર્થીઓ માટે ૦.૫% વળતર.
** ૩ મહિનાના અમલીકરણ સમયગાળા અને ૬ મહિનાના ઋણ મોકૂફી સમયગાળા બાદ.
*** ૬ મહિનાના અમલીકરણ સમયગાળા અને ૬ મહિનાના ઋણ મોકૂફી સમયગાળા બાદ.
**** ૬ મહિનાના ઋણ મોકૂફી સમયગાળા સહિત.
મેન્યુઅલ ગટર સફાઇ કામદારોના કિસ્સામાં પે એન્ડ યુઝ ટોઇલેટ યોજના, સફાઇ સંબંધિત વાહનો અને સફાઇ સાધનોની ખરીદી માટે મહત્તમ રૂ.૩.૨૫ લાખ સુધીની સબસિડી ચૂકવવાપાત્ર છે.
મેન્યુઅલ ગટર સફાઇ કામદારોના પુનર્વસન (SRMS) યોજના માટે સ્વ-રોજગારી યોજના માટે NSKFDC સ્થાનિક સંસ્થા છે.
SRMSની જોગવાઇઓ અને અમલીકરણના મુખ્ય ફાયદા સંક્ષિપ્તમાં કોષ્ટક-૨માં આપેલા છે.

કોષ્ટક-૨ઃ SRMSની લાભદાયક જોગવાઇઓ અને ૧૫-૦૨-૨૦૧૭ સુધી અમલીકરણ પ્રગતિ

ક્ર.નં.	લાભ અંગેની જોગવાઇ	અમલીકરણ પ્રગતિ
૧.	એક ઓળખ કરાયેલા મેન્યુઅલ ગટર સફાઇ કામદારાને પ્રતિ પરિવાર દીઠ રૂ.૪૦,૦૦૦ની એક સમય રોકડ સહાય (OCTA)	OTCA ૧૧,૫૬૩ મેન્યુઅલ ગટર સફાઇ કામદારોને આપવામાં આવી છે.
૨.	રૂ.૩,૦૦૦/- પ્રતિમાસના સ્ટાઇપેન્ડ માટે મહત્તમ બે વર્ષના સમયગાળા માટે કૌશલ્ય વિકાસ તાલીમ	કૌશલ્ય વિકાસ તાલીમ સહાયતા ૧૩,૩૯૦ને મંજૂર કરવામાં આવી છે.

[સ્રોતઃ http://socialjustice.nic.iniwritereaddata/upleadFile/NSKEDC63623198337742617l.pdf]

બિન-ઋણ આધારિત યોજનાઓ		
૧	કૌશલ્ય વિકાસ તાલીમ કાર્યક્રમ	સફાઈ કર્મચારીઓ અને આશ્રિત માટે પ્રતિ માસ ઉમેદવાર દીઠ રૂ.૧,૫૦૦ના સ્ટાઇપેન્ડ સહિત અનુદાનના સ્વરૂપમાં ૧૦૦%. મેન્યુઅલ સફાઈ કામદારો અને આશ્રિતો માટે રૂ.૩૦૦૦ પ્રતિ માસ ઉમેદવાર દીઠ.
૨	રોજગાર મેળો	પ્રત્યેક રોજગાર મેળાનું આયોજન કરવા બદલ ખર્ચમાં રૂ.૫૦,૦૦૦ સુધીનું વળતર.
૩	જાગૃતિ કાર્યક્રમ	જાગૃતિ કાર્યક્રમનું આયોજન કરવા બદલ ખર્ચમાં રૂ.૩૦,૦૦૦ સુધીનું વળતર.
૪	વર્કશોપ (કાર્યશાળા)	પ્રત્યેક વર્કશોપ દીઠ ખર્ચમાં રૂ.૨૫,૦૦૦નું વળતર.

[સ્ત્રોતઃ NSKFDC (http://socialiustice.nic.in/writereaddata/UploadFile/NSKFDC636231983377426171.0df accessed on 09.10.2019.)]

(d) આયુષ્માન ભારત દ્વારા સફાઇ કામદારોનું રક્ષણ

સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૮માં શરૂ કરવામાં આવેલી પહેલ આયુષ્માન ભારત-પ્રધાનમંત્રી જન આરોગ્ય યોજના (PMJAY) સફાઇ કામદારોના લાભ માટે પ્રચંડ સંભાવનાઓ ધરાવે છે. PMJAY રૂ ૧૦.૭૪ કરોડ ગરીબ અને વંચિત પરિવારો (અંદાજિત ૫૦ કરોડ લાભાર્થીઓ)ને આવરી લેશે. આ યોજના હેઠળ પ્રત્યેક પરિવારને પરિવારના કદ ઉપર કોઇ પણ પ્રકારની મર્યાદા વગર પ્રતિવર્ષ લગભગ દરેક દ્વિતીય સારવાર અને મોટા ભાગની તૃતીય સંભાળ હોસ્પિટલાઇઝેશન માટે રૂ.૫ લાખ સુધીનું આરોગ્ય વીમા કવચ પૂરું પાડશે.

પ્રધાનમંત્રી નરેન્દ્ર મોદી કચરો વીણનારી મહિલાને કચરામાંથી પ્લાસ્ટિક અલગ કરવા મદદ કરી રહ્યા છે.

આ આરોગ્ય ઉપર સફાઇ કામદારોને તેમના ખિસ્સામાંથી થતો ખર્ચ ઘટાડવામાં મદદ કરશે. માત્ર એક વર્ષના ટૂંકા ગાળાની અંદર PMJAY દ્વારા ૧૦,૭૭,૫૯,૫૪૮ ઇ-કાર્ડ ઇશ્યૂ કરવામાં આવ્યાં છે, ૧૮,૨૮૪ હોસ્પિટલને સાંકળવામાં આવી છે અને ૪૮,૩૮,૪૨૨ વ્યક્તિઓનો લાભ પૂરો પાડવામાં આવ્યો છે. આ બાબત વૈશ્વિક આરોગ્ય કવરેજ (UHC)ની સિદ્ધિ તરફ ભારતની આગળ વધતી ઝડપી પ્રગતિ દર્શાવે છે.

IV) આગામી માર્ગ

- ભારતને સ્વચ્છ રાખવાના લક્ષ્યાંક તરીકે ભારતને સ્વચ્છ કરવાનો લક્ષ્યાંક મહત્ત્વનો છે. આથી ODF દરજ્જો જાળવી રાખવો મહત્ત્વપૂર્ણ છે. આપણે જિલ્લા અને પંચાયત સ્તરોએ સ્વચ્છતાની સ્થિતિ તપાસવા માટે મજબૂત દેખરેખ વ્યવસ્થાતંત્ર અમલી કરવા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર છે.
- ભલે આપણે ODFનો દરજ્જો ધરાવીએ છીએ, તેમ છતાં આપણે કચરામુક્ત અને ગંદકીમુક્ત નથી. આથી આપણે આપણા નકામા કચરાને ઉપયોગી સ્રોતમાં તબદિલ કરવા માટે ચક્રીય અર્થતંત્ર ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર છે. આ સંબંધમાં પ્રથમ પગલું કચરાને અલગ પાડવો, તેનો સફળતાપૂર્વક નિકાલ અને કચરા વ્યવસ્થાતંત્રને સુનિયોજિત કરવા ૧૦૦% સિદ્ધિ ગણાશે.
- મેન્યુઅલ ગટર સફાઇ ઉપર પ્રતિબંધ છતાં તેના અસ્તિત્વના અહેવાલો છે. આથી આ સમસ્યાના નિવારણ માટે ટેક્નોલોજીનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે.
- બિનઆરોગ્યપ્રદ શૌચાલય અને મેન્યુઅલ ગટર સફાઇ કામદારોને પ્રાથમિક અને ઝડપી ઓળખ કરવા સમય નિર્ધારિત આયોજન ગંભીરપણે હાથ ધરવું જોઇએ. આ રીતે જ વિવિધ કલ્યાણ અને આવક સર્જન યોજનાને વ્યાપક ધોરણે હાથ ધરીને મેન્યુઅલ ગટર સફાઇ કામદારોનું અસરકારક પુનર્વસન હાથ ધરવાની જરૂર છે.
- સફાઇ કામદારોને પૂરતો અવાજ પૂરો પાડવા અને સરકાર સાથે કામ કરવા વેપાર સંઘ, કર્મચારી સંગઠનો અને અન્ય સમાન સંસ્થાઓને આહ્વાન કરવામાં આવ્યું છે, જેથી સફાઇ કામદારોને મુખ્ય ધારામાં લાવી શકાય અને તેમનું સન્માન પુનઃ સ્થાપિત કરી શકાય.

સંદર્ભ:

1) In Yeravda Mandir, pp. 35-37, Edn. 1957.
2) http://sdg.iisd.org/commentary/guest-articles/the-sanitation-economy-the-new-economy-set-to-tackle-sdg-6-2/
3) https://www.toiletboard.orgimedia/38-The_Sanitation_Economy_in_ India.pdf
4) https://www.cprindia.org/policy-challenge/7898/inclusive-citizenship
5) https://sbm.gov.in/sbmreport/home.aspx
6) https://www.orfonline.org/research/swachh-bharat-mission-achievements-challenges/
7) As on 7th October, 2019.
8) For details of scheme, please see http://socialjustice.nic.in/SchemeList/Send/24?mid=24541 accessed on 7th October, 2019.
9) http://socialjustice.nic.in/writereaddata/UploadFile/NSKFDC636231983377426171.0df accessed on 9th October, 2019.

લેખક ભારત સરકારમાં શ્રમ અને રોજગાર રાજ્યમંત્રી (સ્વતંત્ર પ્રભાર) છે.

ઈમેલ: santoshg@sansad.nic.in

લોકનીતિ

પરમેશ્વરન ઐયર

મહાત્મા ગાંધીએ એક એવા ભારતનું સ્વપ્ન જોયું હતું, જ્યાં કોઈને પણ ખુલ્લામાં શૌચ કરવાના દ્વેષનો ભોગ બનવું ન પડે. ભારતની સ્વચ્છતા ક્રાંતિના ચાર મુખ્ય આધારસ્તંભ એટલે કે રાજકીય નેતૃત્વ, સાર્વજનિક ધિરાણ, ભાગીદારી અને લોકભાગીદારીએ સ્વચ્છ ભારત મિશન-ગ્રામીણ પર વ્યૂહાત્મક ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. પ્રોગ્રામ દ્વારા સ્વચ્છતા માટે કામ કરતા નાગરિકોનું એક અનોખું મિશ્રણ લાવવામાં આવ્યું છે. સખત વહીવટી કાર્યવાહીથી દરેક સ્તર પર અસરકારક અમલીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.

બાપુની ૧૫૦મી જન્મજયંતી નિમિત્તે ૨ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૯ના રોજ ભારત એક આભારી રાષ્ટ્ર તરીકે મહાત્મા ગાંધીને ખુલ્લામાં શૌચમુક્ત (ઓડીએફ-ઓપન ડેફિકેશન ફ્રી) દેશ તરીકે સમર્પિત કર્યો. સ્વચ્છ ભારત મિશન એ સહભાગી અને પરિવર્તનશીલ વિકાસ માટે વૈશ્વિક બેંચમાર્ક બની ગયું છે.

દેશમાં પરિવર્તનનાં છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં વૈશ્વિક સ્વચ્છતા માટે વૈશ્વિક ખુલ્લામાં શૌચકરણની ઉચ્ચ બાજુએથી એક મશાલ વહન કરનાર માટે તેનાથી વધુ સારી શ્રદ્ધાંજલી હોઈ શકે નહીં.

પ્રધાનમંત્રી તળિયાના સ્તરના આપણા લોકોની જરૂરિયાતો સાથે જોડાયા અને તેમને સમજી પ્રેરણાદાયી નેતૃત્વ દ્વારા સ્વચ્છતા ક્રાંતિ લાવ્યા. વિશ્વ આને માન્યતા આપે છે, તાજેતરની પ્રધાનમંત્રીની યુ.એસ. મુલાકાત દરમિયાન તેમને ગ્લોબલ ગોલકીપર્સ એવોર્ડ આપવામાં આવ્યો હતો, જે ભારતની વિકાસલક્ષી કાર્યસૂચિમાં સ્વચ્છતાને આગળ અને કેન્દ્રમાં મૂકવાના તેમના નિર્ણયને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

પાંચ વર્ષ પછી ટીમે સ્વચ્છ ભારત મિશન ગ્રામીણ (એસબીએમ-જી) એ ભારતની સ્વચ્છતા ક્રાંતિના ચાર ચાવીરૂપ આધારસ્તંભને ઓળખી કાઢ્યા છે, જે વિશ્વમાં કોઈ પણ મોટા પાયે પરિવર્તન માટે લાગુ થઈ શકે છે. પીવાનું પાણી અને સ્વચ્છતા વિભાગ, જળશક્તિ મંત્રાલયે 'સ્વચ્છ ભારત ક્રાંતિ' નામના નિબંધનું સંકલન બહાર પાડ્યું છે. પુસ્તકના '૪ પી' ના બંધારણ દ્વારા આ મુખ્ય કાર્યક્રમના અમલીકરણની યાત્રાને સમાવે છે.

(૧) રાજકીય નેતૃત્વ : એસબીએમ-જી માટે સૌથી મોટા ગેમ ચેન્જર પ્રધાનમંત્રી હતા, જેમણે મિશનમાં તેમની વ્યક્તિગત રાજકીય મૂડીનું રોકાણ કર્યું હતું. તેમની કટિબદ્ધતાથી પ્રેરિત થઈને વિવિધ મુખ્યમંત્રીઓ પર 'ડોમિનોઝ ઈફેક્ટ' જેવી અસર પેદા કરી મુખ્ય સચિવને નેતૃત્વ આપ્યું અને કલેક્ટર તરફ વાળ્યું, જે તળિયાના સ્તર સુધી સરપંચરૂપે પહોંચે છે. મોટા પાયા પર પરિવર્તન લાવવા માટે તમામ સ્તરના નેતાઓ મુખ્ય ઉત્પ્રેરક હોય છે.

(૨) સાર્વજનિક ધિરાણ : કોઈ મોટા પાયે રૂપાંતરણ એ ગેરવાજબી આદેશ હોઈ શકે નહીં. રૂ.૧ લાખ કરોડ સ્વચ્છતાના સાર્વત્રિક પ્રવેશની ખાતરી કરવા માટે કટિબદ્ધ છે, ત્યાં બજેટ આધાર સાથે રાજકીય ઈચ્છાશક્તિને સમર્થન આપે છે. ૧૦ કરોડ જેટલાં ઘરમાંથી લગભગ ૯૦%ને શૌચાલય પ્રાપ્ત થયાં જે સમાજના સામાજિક અને આર્થિક નબળા વર્ગના હતા તેમને શૌચાલય બનાવવા અને તેનો

ઉપયોગ કરવા માટે નાણાકીય પ્રોત્સાહન પ્રાપ્ત થયું હતું.

(૩) ભાગીદારી : એસબીએમ-જી અમલીકરણ કરનારાઓ અને પ્રભાવકો, જેમ કે રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય વિકાસ એજન્સીઓ, મીડિયા ગૃહો, નાગરિક સમાજ, હસ્તીઓ તેમજ ભારત સરકારના તમામ વિભાગ-મંત્રાલય સાથે સમાન ભાગીદારી કરે છે, જેમણે તેમના સંબંધિત ક્ષેત્રોમાં સ્વચ્છતા માટે વધારાના છ બિલિયન અબજ ડોલરનું વચન આપ્યું હતું. દરેકના વ્યવસાયને સ્વચ્છ બનાવવાના આ અભિગમે તેને રાષ્ટ્રીય ચેતનાના મુખ્ય પ્રવાહમાં ભેળવવામાં મદદ કરી.

(૪) લોકભાગીદારીઃ એસબીએમ-જી એ ભારતના દરેક ગામમાં વર્તનમાં પરિવર્તન લાવનાર, અડધા મિલિયન કરતાં વધારે સ્વચ્છગાર, તળિયાના પ્રેરકોને પ્રશિક્ષિત કર્યા છે. સામાન્ય લોકોએ અસામાન્ય ભૂમિકાઓ ભજવી અને અન્ય લોકોને શૌચાલય બનાવવા તથા તેનો ઉપયોગ કરવાની પ્રેરણા આપી. દેશના ખૂણે-ખાંચરેથી સ્વચ્છતા ચેમ્પિયનની વાર્તાઓ ઉદ્ભવી. જો તે લોકોની કલ્પનાને આકર્ષિત કરે અને લોકઆંદોલન અથવા જનઆંદોલન બની જાય તો મોટા પાયે પરિવર્તન ખરેખર સફળ થઈ શકે છે.

જ્યારે આ ચાર સ્તંભે એસબીએમ-જી પર તેનું વ્યૂહાત્મક ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે ત્યારે મજબૂત વહીવટી કાર્યવાહીથી તમામ સ્તર પર અસરકારક અમલ થઈ શકે છે. જેની શરૂઆત ૨, ઓક્ટોબર, ૨૦૧૯ના રોજ પ્રધાનમંત્રીને ધ્યેય હાંસલ કરવાનું લક્ષ્ય રાખી કરી છે, તેનાથી તાકીદ અને જવાબદારીની ભાવના આવી. રાજ્યએ સમયમર્યાદાને અગત્યતા બક્ષી એસબીએમ-જીને પ્રાધાન્ય આપવાનું લક્ષ્ય બનાવ્યું હતું અને શક્યતાની કલ્પના, જે તેમણે અન્યથા કરી નહીં હોય તે માટે ટીમ એસબીએમ-જીને પ્રેરણા આપી હતી.

આગળનું મહત્ત્વનું પગલું એ લોકોની એક ટીમ બનાવવાનું હતું, જે માનતા હતા કે લક્ષ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. નવીન દૃષ્ટિકોણવાળા યુવાન લોકો અને ઓછા વહીવટી ક્ષેત્રના લોકો કઈ પણ શક્ય હોવાનું માને છે અને સર્જનાત્મક ઉકેલો શોધવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. એસબીએમ-જી યુવા વ્યાવસાયિકો અને અનુભવી, પરંતુ સંચાલિત અમલદારોનું એક અનોખું મિશ્રણ લાવ્યું અને દરેક વ્યક્તિ લક્ષ્ય માટે પ્રતિબદ્ધ બની.

વિભાગે અમલમાં સરળ એવા સઘન ઉકેલો મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો, જેમ કે ગ્રામીણ ભારત માટે સાઈટ પરના ટ્વિન-પિટ શૌચાલય પ્રણાલી અને મોંઘા નેટવર્કવાળા સ્વચ્છતા ઉકેલોનો વિરોધ કર્યો. રાજ્ય અને અમલકર્તાઓને ડિઝાઈન દ્વારા રાહત પૂરી પાડીને મિશન દ્વારા તેમને સ્થાનિક સંદર્ભમાં ઉકેલ તૈયાર કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવી.

બાકીની વહીવટી પ્રણાલીમાં વિશ્વાસ કેળવવા માટે મિશન માટે કેટલી ઝડપી સફળતાનું નિદર્શન કરવું મહત્ત્વપૂર્ણ હતું. સૌથી વધુ સ્વચ્છતા આવરી લેતા જિલ્લાને અગ્રતાના આધારે ઓડીએફ બનાવવાનું લક્ષ્ય હતું. આનાથી અન્ય લોકો પાસેથી શીખવા માટે નિદર્શન અસર સર્જાઈ અને સિસ્ટમમાં વિશ્વાસ ઊભો થયો. સફળતાની જેમ કશું સફળ થતું નથી.

અમલ કરનારાઓ સાથે સતત સંકળાઈ રહેવાના કારણે મિશન વધારે જીવંત બન્યું. ટીમ એસબીએમ-જીએ દરેક રાજ્યની ઘણી વખત મુલાકાત લીધી હતી અને જિલ્લા કલેક્ટરને શીખવાની વર્કશોપ, અનૌપચારિક મેળાવડા અને અન્ય તમામ પ્રકારના સંદેશાવ્યવહાર દ્વારા સીધા સાંકળવામાં આવ્યા હતા. સ્થાનિક નવીનતાને પ્રોત્સાહિત કરનારા અમલદારોમાં તંદુરસ્ત સ્પર્ધાને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું હતું.

એસબીએમ-જીએ સ્વચ્છતાના સંદેશને પ્રોત્સાહન આપવા માટે મીડિયા (માધ્યમો) સાથે વ્યાપક ભાગીદારી કરીને, લોકપ્રિય સંસ્કૃતિનો લાભ આપીને અને બોલિવૂડ સ્ટાર્સ, રમત-ગમતના ખેલાડીઓ અને અન્ય પ્રભાવકોને જોડીને સ્વચ્છતાને આકર્ષક બનાવી હતી. મહત્ત્વના લક્ષ્ય પર પ્રધાનમંત્રી સાથે

નિયમિત, મોટા પાયાના પ્રસંગો દ્વારા મિશને તેના જીવનકાળ દરમિયાન ગૌરવને જીવંત રાખ્યું, સ્વચ્છતાને જાહેર યાદીમાં ટોચ પર રાખવામાં મદદ કરી.

ભવિષ્યનો માર્ગ :

પીવાના પાણી અને સ્વચ્છતા વિભાગે તાજેતરમાં ઓડીએફથી ઓડીએફ પ્લસ તરફ આગળ વધવા માટે ૧૦ વર્ષની સ્વચ્છતા વ્યૂહરચના બહાર પાડી, એસબીએમ-જી લાભ ટકાવી રાખવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું અને કોઈ પણ પાછળ નહીં રહે તેની ખાતરી અને તમામ ગામ માટે સોલિડ અને લિક્વિડ વેસ્ટ મેનેજમેન્ટના અમલની ખાતરી આપી. પ્રધાનમંત્રીએ ૧૫ ઓગસ્ટ, ૨૦૧૯ના રોજ ઘોષિત કરેલું આગળનું મહત્ત્વાકાંક્ષી લક્ષ્ય ૨૦૨૪ સુધીમાં તમામ ઘરને પાઈપ દ્વારા પાણી પુરવઠો સુનિશ્ચિત કરવાનું છે. આગામી પાંચ વર્ષ માટે મિશન મોડમાં પ્રોગ્રામ સાથે એસબીએમ-જીના સ્થિર પ્રયત્નોમાં આ એક વધારાનો શોટ હશે.

લેખક જળશક્તિ મંત્રાલયમાં પીવાનું પાણી અને સફાઇ વિભાગના સચિવ છે.

ઈમેલ :
param.iyer@gov.in

"#Swachh Bharat Missionની સફળતાનો આધાર અનેક મુખ્ય પરિબળો પર છે, જેમાં સંચાર વ્યૂહરચના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા અને પાયાના સ્તરે સ્વીકારવામાં આવેલી વર્તણૂકમાં પરિવર્તનની વ્યવસ્થા અને સમુદાય વચ્ચે માલિકીપણાની ભાવના ઊભી કરવાનાં સભાન પ્રયાસો પર કેન્દ્રિત છે." @swachhbharat

"સાઈકલ પ્લોગિંગ અભિયાન પર્યાવરણ સંરક્ષણની શ્રેષ્ઠ રીત છે અને સ્વસ્થ જીવનશૈલી જાળવવાની ઉત્તમ પદ્ધતિ છે. આપણે સ્વચ્છ ભારત માટે ઓછામાં ઓછા એક વાર આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમાં સામેલ થવું જોઈએ અને ભારતની સ્વચ્છતામાં નાનું યોગદાન આપવું જોઈએ." @SwachhBharatGov

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલઃ રાષ્ટ્રપુરુષની મિસાલ

આઈ. જે. પટેલ

દર વર્ષે ૩૧ ઓક્ટોબરના રોજ આખા દેશમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની જન્મજયંતીની ઉજવણી કરવા રાષ્ટ્રીય એકતા દિવસ ઊજવવામાં આવે છે. પટેલ પ્રજાસત્તાક ભારતના નિર્માતાઓ પૈકીના એક હતા. આ વિશેષ પ્રસંગના દિવસે આ આપણા રાષ્ટ્રની એકતા, અખંડતા અને સુરક્ષાને જાળવી રાખવા અને મજબૂત કરવા માટે આપણા સમર્પણની ભાવનાને મજબૂત કરે છે. સરદાર ભારતની રાજકીય એકતાના જનક છે. તેમણે ભારતીય સંઘમાં કેટલાંક નાનાં રજવાડાંને ભેળવી દીધાં હતાં. કેટલાંક રજવાડાંઓએ તેમના માર્ગદર્શન અને સમજાવટથી મોટા રાજ્ય સ્વરૂપે આકાર લીધો હતો અને પછી ભારતીય સંઘમાં સામેલ થયાં હતાં. તેમણે પ્રજાને લાંબા ગાળાનું વિચારવાનું કહેતાં પ્રાદેશિકવાદ નબળો પડ્યો હતો અને રાષ્ટ્રવાદ માટેનો માર્ગ મોકળો થયો હતો. સ્વતંત્રતા પછી શરૂઆતના દિવસો દરમિયાન સરદારે જે કાર્ય કર્યું હતું એની ઉજવણી ભારતના દરેક ખૂણામાં થાય છે.

ભારત દેશ ૧૯૪૭માં આઝાદ થયો ત્યારે સરદાર પટેલ નાયબ પ્રધાનમંત્રી ન હોત તો દેશના ઈતિહાસે કંઈક અલગ જ કરવટ પકડી હોત. અનેક નાનાં-નાનાં રજવાડાંઓને તેમણે ખૂબ કુશળતાથી ભેળવી દઈ એક વિશાળ દેશનું નિર્માણ કર્યું હતું.

લોખંડી મનોબળ અને સંપૂર્ણ નિર્ભયતાથી તેમણે કોઈ પણ પક્ષપાત કે ભય વગર ગૃહમંત્રી તરીકેની કામગીરી શરૂ કરી હતી. પોતાને શું હાંસલ કરવું છે અને કેવી રીતે કરવું છે તેની ખબર હોય તેવી જૂજ વ્યક્તિઓમાંના તેઓ એક હતા. માનવીય પ્રકૃતિ-તેની તાકાત અને નબળાઈઓ-ની ઊંડી સમજ અને માણસનું માપ કાઢવાની કુનેહથી ૫૫૦ જેટલાં રજવાડાંને ભારતમાં ભેળવવાનો જટિલ પ્રશ્ન તેમણે વ્યૂહાત્મક કુનેહથી ઉકેલી આપ્યો હતો. આનાથી તેમના પ્રખર ટીકાકારોને પણ ખૂબ જ આશ્ચર્યમાં મુકાઈ ગયા હતા.

માત્ર એક વર્ષના સમયગાળામાં તેમણે તમામ રજવાડાંને ભારતમાં જોડી દઈને દેશનો જાણે કે નવો નક્શો દોરી દીધો હતો. આનાથી શાંતિ અને સુમેળથી યુક્ત એક રાજકીય પ્રવાહનું નિર્માણ થયું હતું. સરદારનાં અન્ય યોગદાનને લક્ષ્યમાં ન લઈએ તો પણ માત્ર આ જ કાર્યના જોરે તેમનું નામ ભારતીય ઈતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરે લખાયું હોત, જેનાથી ભાવિ પેઢીઓ પ્રેરણા લઈ શકે. નવાઈની વાત તો એ છે કે રજવાડાંઓ પાસેથી સર્વસ્વ લેવા છતાં, રજવાડાંઓએ ક્યારેય પણ સરદાર દ્વારા કોઈ પણ દુર્વ્યવહાર કે અન્યાયની ફરિયાદ ક્યારેય પણ કરી ન હતી. ઊલટાનું રાજકીય, નાણાકીય અને અન્ય બાબતોમાં સરદારે દાખવેલી ઉદારતાના એક અવાજે વખાણ કર્યાં હતાં. રજવાડું નાનું હોય કે મોટું, સરદારે વાજબીપણું, ઉદારતા અને મોટું મન રાખી સૌનાં દિલ જીતી લીધાં હતાં. તેમના કટ્ટર દુશ્મનને પણ વિશ્વાસુ પ્રશંસક બનાવ્યા તેમાં સરદારની મહાનતા હતી.

સરદાર પટેલના જીવનનાં અન્ય પાસાં પણ એટલાં જ પ્રેરક અને અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. તેમના પર શસ્ત્રક્રિયા થઈ તે વખતે તેમણે દાખવેલું મનોબળ દેશના ઈતિહાસમાં બેજોડ છે. વકીલાત તેમજ તેની સાથે સંકળાયેલા પ્રભાવ અને હોદ્દાનું તેમનું બલિદાન દેશની સેવા કરવા ઈચ્છતી વ્યક્તિને પ્રેરણા પૂરી પાડે છે.

તેમની વ્યક્તિગત ખાસિયતો અને નિષ્ઠા ઉપરાંત લક્ષ પ્રત્યેની જે એકનિષ્ઠતાથી બારડોલી અને રાસ (આણંદ પાસેના) ગામડાના ખેડૂતોના હિત માટેની તેમની લડત પણ એટલી જ કાબિલે તારીફ છે. પોતાની લોખંડી મનોબળના જોરે તેઓ જોઈ શકતા હતા કે કોઈ દેશના કયા લક્ષ્ય હોવા જોઈએ. એક મજૂર તરીકે તેઓ પ્રખર વાસ્તવવાદી હતા. તેઓ મુદ્દાની જડ સુધી જતા અને દેશને નડતી સમસ્યાના હાર્દ સુધી પહોંચવામાં તેઓ ઘડીનો વિલંબ પણ કરતા નહી. તેમની દૃષ્ટિ સ્પષ્ટ, સમજ ચોક્કસ અને કાર્યપદ્ધતિ સરળ હતી.

હાથમાં લીધેલાં સામાજિક કાર્યોમાં સરદારનું રચનાત્મક પાસું પણ દૃષ્ટિગોચર થતું હતું, પછી તે અમદાવાદ નગરપાલિકાના પ્રમુખ તરીકે હોય કે પછી હરિજનોના હિતના કાર્યકર તરીકે હોય, ગરીબ બાળક માટેના આશ્રમ કે શાળાઓની કામગીરી હોય, સરદારે દરેક કામગીરી શાંતિથી, પરંતુ દૃઢ ઈચ્છાશક્તિથી હાથ ધરી હતી કે આજે પણ કોઈનું પણ ધ્યાન તે તરફ જાય. અમદાવાદમાં આવેલા પૂર વખતે તેમજ તે પછી દિવસ કે રાતની પરવા કર્યા વગર પાણીમાં રહીને હાથ ધરાયેલા રાહતકામથી તેમની ઓળખ એક માનવતાવાદી પ્રશાસક તરીકે પ્રસ્થાપિત થઈ હતી. વળી, આ બધું તેમણે અઢળક નાણાં ખર્ચીને નહીં પણ એક ખેડૂતની લાક્ષણિકતા હોય તેવી ચીવટ અને કરકસરથી કર્યું હતું. સરદાર ખરેખર એક ખેડૂત-પુત્ર હતા. માત્ર અમદાવાદ નહી સમગ્ર રાજ્યમાં ક્યાંય પણ રાહતકાર્ય કર્યું હોય, સરદારના નેતૃત્વમાં ક્યાંય પણ પૈસાનો બગાડ થતો નહી. હરિજનોના આશ્રમ અને શાળાઓ માટે જે કામગીરી તેમણે હાથ ધરી હતી તે ખરેખર ઉમદા હતી. ૧૯૩૪માં ગાંધીજીને હરિજનોના હિત માટે ભંડોળ એકઠું કરવું હતું ત્યારે સરદારે આ કામ પાર પાડ્યું હતું. આ બાબત પર ન તો જોઈએ તેવું ધ્યાન અપાયું છે કે પછી તેનો તે મુજબ ઉલ્લેખ થયો છે.

રચનાત્મક કાર્યકર તરીકે સરદાર અનુકરણીય છે અને તેમની સમકક્ષ ભાગ્યે જ કોઈ ફરકી શકે તેમ છે. અમદાવાદ અને ગુજરાતના નાગરિક વહીવટીતંત્ર પર સરદારનો પ્રભાવ એટલો જબરદસ્ત છે કે આજે પણ રાજ્યમાં આ રાહત સમિતિ કોઈ ને કોઈ કુદરતી કે માનવસર્જિત આપત્તિમાં કાર્યરત હોય છે. સરદારની દૂરંદેશીનો જ પ્રભાવ છે કે તેમના મૃત્યુને ત્રીસ વર્ષ વીતવા પછી પણ આ સમિતિ માનવસેવા પ્રત્યે એટલી જ પ્રતિબદ્ધ છે જેટલી તે સરદારના જીવનકાળ દરમિયાન હતી. બહુ ઓછા લોકોને ખ્યાલ હશે કે સરદારના ધ્યાને આવ્યું કે તેમના પુત્રએ તેમની વગનો ઉપયોગ પોતાના સ્વાર્થ માટે કર્યો છે, સરદારે તેમના મુંબઈમાંના અંતિમ દિવસો દરમિયાન પણ તેઓ દીકરાના ઘરનાં પગથિયાં પણ ચઢ્યા ન હતા. પોતાના અંતિમ સમયમાં પણ એક પિતા પોતાના પુત્રના ઘરે જવાનું ટાળે તેવું આજના જમાનામાં કોઈ માની શકે ખરું ? તેમણે પોતાના અંતિમ શ્વાસ એક મિત્રના ઘરે લીધા હતા. બલિદાન, પ્રામાણિકતા, ધ્યેય પ્રત્યેની એકનિષ્ઠતા અને સાધન-શુદ્ધિને વરેલી વ્યક્તિની પ્રામાણિકતાનું આનાથી વધુ ઉજ્જવળ ઉદાહરણ કોઈ હોઈ શકે ખરું ?

સખત પરિશ્રમ અને બલિદાન દ્વારા તેમણે સમસ્યાઓ ઉકેલી હતી. કોઈ પણ કાર્યને તેઓ એકનિષ્ઠતાથી વરેલા હતા અને તેમાં આત્મસંતુષ્ટિને કોઈ સ્થાન ન હતું. તેમને ખ્યાલ હતો કે આપણી દિશા કોઈ પણ હોય, આપણે વાસ્તવિક રહી તમામ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ, જેથી ગરીબોનો હિસ્સો પણ દેશના વિકાસમાં હોય તે સુનિશ્ચિત કરી શકાય. નવા ભારતના નિર્માણના આ સાહસમાં તેમણે લોખંડી માળખું ગણાતી ઈન્ડિયન સિવિલ સર્વિસીઝનો સહકાર લીધો અને અધિકારીઓની સંપૂર્ણ પ્રતિબદ્ધતા તેમને મળી હતી. દેશની સેવા માટેના સરદારના આહ્‌વાનમાં અધિકારીઓ ખુલ્લા દિલે સામેલ થયા હતા. સરદાર એ 'મુકદ્દર કા સિકંદર' હતા. તેમના ભાગ્ય સાથે દેશનું ભાગ્ય જોડાયેલું હતું. જે રીતે તેમણે પોતાના ભાગ્યનું નિર્માણ કર્યું, તે આઝાદી પહેલાં તેમજ પછીના ભારતમાં એક સુનિયોજિત મહાગાથા તરીકે વંચાતું રહેશે.

[શ્રી આઈ. જે. પટેલ દ્વારા લિખિત 'બિલ્ડર્સ ઓફ મોડર્ન ઈન્ડિયા - સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ' પુસ્તકનો અંશ (પ્રકાશન વિભાગ, ૧૯૮૫)]

લેખક વિદ્યાનગર (ગુજરાત)માં સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીના ભૂતપૂર્વ કુલપતિ છે.

દેશમાં સ્વચ્છતા

સુદર્શન આયંગર

દક્ષિણ આફ્રિકાથી પાછા ફર્યા બાદ ગાંધીજી જ્યારે તેમનાં પ્રથમ બે વર્ષ દરમિયાન સમગ્ર ભારતમાં ભ્રમણ કરી રહ્યા હતા ત્યારે તેમણે અનુભવ્યું કે સ્વચ્છતા અને સામાજિક આરોગ્ય એ સૌથી મોટી તથા કદાચ દુર્ગમ સમસ્યા હતી. તે માત્ર જ્ઞાનનો અભાવ જ નહોતો, પરંતુ માનસિકતાનો પણ હતો કે જેણે લોકોને સ્વાસ્થ્ય અને પર્યાવરણને અસર કરતી સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ સમસ્યા તરફ ધ્યાન દોરતા અટકાવ્યા.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગાંધીજીએ એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો હતો કે અંગ્રેજોના આક્ષેપ અનુસાર ભારતીયો સ્વચ્છતા અને તંદુરસ્તીની સમસ્યાનો સામનો કરી રહ્યા છે, જોકે તેમણે સફળતાપૂર્વક એવી દલીલ કરી હતી અને વિરોધ નોંધાવ્યો હતો કે અસમાનતાનું મુખ્ય કારણ રંગભેદની નીતિ અને સ્પર્ધાત્મક ભાવનો ડર છે. આમ છતાં તેમના પોતાના દેશમાં તેઓ જ્યાં ગયા ત્યાં તેમણે ગંદકી-ધૂળ મિશ્રિત નિષેધો, કલંકો અને મેલું માથે ઉપાડનારા સમુદાય સાથે જોડાયેલ શોષણનો સામનો કર્યો હતો.

ગાંધીજીએ ૧૯૦૯માં અગાઉથી જ 'હિન્દ સ્વરાજ' પુસ્તક લખી નાખ્યું હતું. તેમની યોજનાઓ ગ્રામ સ્વરાજ અને સ્વ-શાસન તરીકે હિન્દ સ્વરાજમાં માત્ર રાજકીય સ્વતંત્રતા માટે લડવું એ જ એકમાત્ર આધારસ્તંભ નહોતો. સ્વસુધાર કેન્દ્રસ્થાને હતો અને તેમણે તેને સંલગ્ન ખ્યાલો અને પ્રક્રિયાઓનો પ્રારંભ કરાવ્યો. ત્યારબાદ તેને 'આશ્રમ નિરીક્ષણો અને રચનાત્મક કાર્ય' તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યું. આમ, સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય તથા અસ્પૃશ્યતા નાબૂદી એ બે મુખ્ય રચનાત્મક કાર્યક્રમો બની ગયા.

ગાંધીજી ચંપારણ ખાતે

ગાંધીજી અને તેમના કાર્યકરોએ જ્યારે ચંપારણમાં કાર્ય કરવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે સ્વચ્છતાની સમસ્યા અંગે ગંભીરતા એ ગાંધીજી અને તેમના કાર્યકરોની સમક્ષ વધુ સપષ્ટ બની. સૌપ્રથમ બાબત જે ગાંધીજીને સમજાઈ તે એ હતી કે યોગ્ય ગ્રામ્ય શિક્ષણ વિના કાયમી સ્વભાવ ઉપર કામ કરવું લગભગ અશક્ય છે. ચંપારણનાં ગામડાંઓમાં સ્વચ્છતા એ અઘરી બાબત હતી. ગાંધીજીએ નોંધ્યું કે જમીન વગરના પરિવારો પણ પોતાનું મેલું ઉપાડવા તૈયાર નહોતા. ડૉ. દેવ કે જેઓ ચંપારણની ટીમમાં જોડાયા હતા તેમણે નિયમિત રસ્તાઓ અને ગલીઓ સાફ કરવાનું, કૂવાઓ સ્વચ્છ કરવાનું, જળાશયો ભરવાનું વગેરે કામ હાથમાં લીધાં. ગ્રામ્ય સ્વચ્છતા માટે આત્મનિર્ભરતાનું વાતાવરણ ધીમે ધીમે તૈયાર થવા લાગ્યું.

શિક્ષણ અને તાલીમની જરૂરિયાતની ગાંધીજીની માન્યતા તેમને ચંપારણમાં સ્વચ્છતા શીખવવા અને સત્યાગ્રહ આશ્રમ શાળાઓ સુધી દોરી ગઈ. ચંપારણ ટીમની મહિલાઓને કહેવામાં આવ્યું હતું કે અભ્યાસના વિષયો કરતાં સ્વચ્છતા અને સભ્ય આચરણના પાઠને વધુ પ્રાથમિકતા આપવામાં આવે. અત્રે નોંધનીય છે કે ત્યારથી સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય એ તમામ રાજકીય કાર્યક્રમો અને સામાજિક સુધારાઓમાં અનિવાર્ય અને પાયાનાં કામ બની ગયાં.

આશ્રમો ખાતે

સ્વચ્છતાની પ્રક્રિયાના પાઠની શરૂઆત ગાંધીજી અને તેમના અંતેવાસીઓ માટે દક્ષિણ આફ્રિકાના ફિનિક્સ આશ્રમથી થઇ હતી. મળમૂત્રના ચેપની અસરથી તેઓ સુપેરે પરિચિત હતા. પૂરતું અને સ્વચ્છ પાણી એ નિકાલની વ્યવસ્થા સાથે સંકળાયેલ ફ્લશ ટોઈલેટને પ્રોત્સાહન આપવા અને તેનો ઉપયોગ કરવા માટેની તાતી જરૂરિયાત હતી. સાચું વિજ્ઞાન અને જરૂરી યોગ્ય ટેક્નોલોજી એ ફિનિક્સ ખાતે ગાંધીજી સામેનો પડકાર હતો. તમામ મોડલ્સમાં માનવીય મળને પૂરતી સૂકી માટીથી ઢાંકી દઈ તેનો સુરક્ષિત નિકાલ કરવો એ જ સ્થાપિત પ્રક્રિયા બની હતી. તમામ પ્રયોગોમાં મળના અંતે તો ખેતરોમાં સ્થાનાંતરિત કરવામાં આવતો હતો અને ઓર્ગેનિક ખાતરમાં પરિવર્તિત કરવામાં આવતો હતો. પ્રભુદાસ ગાંધીએ નોંધ્યું છે કે જો કોઈ ગાંધીજીના આશ્રમના

ઈતિહાસમાં ધ્યાનપૂર્વક ઊતરે તો તેને અનુભવ થશે કે શૌચાલયમાં પ્રયોગોની અનોખું સ્થાન છે. જો કોઈ શરૂઆતથી અંત સુધી ઝીણવટપૂર્વક આ પ્રક્રિયાનું દસ્તાવેજીકરણ કરી શકે તો શૌચાલય નિર્માણ અને ઉપયોગ ઉપર એક અદ્ભુત માર્ગદર્શિકા તૈયાર થઇ શકે તેમ છે.

ભારતીય સમાજમાંથી અસ્પૃશ્યતાના કલંકને નાબૂદ કરવાની ગાંધીજીની ઈચ્છાએ તેમને શૌચાલય અને આરોગ્ય ઉપર કામ કરવા મજબૂર કર્યા. તેમણે સમાજના એક જ વર્ગના લોકો ઉપર થોપી દેવામાં આવેલ મેલું ઉપાડવાના કાર્યને ક્યારેય સ્વીકાર્યું નહોતું.

સ્વચ્છતા માટે લાભદાયક કટિબદ્ધતા એ સામાજિક સુધારણા માટે હાર્દરૂપ ઘટક હતું. આ કાર્ય માટે બહારથી કોઇ પણ મજૂરને રોકવા નહીં તેવો આશ્રમનો ફરજિયાત આગ્રહ હતો. પરિણામે સભ્યોએ પોતે જ સમગ્ર સ્વચ્છતાને પોતાના હાથમાં લઇ લીધી હતી. અંતેવાસીઓએ એ બાબતનું ધ્યાન રાખવાનું હતું કે રસ્તાઓ થૂંકવાથી કે બીજી કોઈ રીતે ગંદા ના થાય. ગાંધીજી ઉત્સાહી, કટિબદ્ધ અને રાષ્ટ્રવાદી ભાવના ધરાવતા યુવાનોને આવકારતા હતા, પરંતુ તેમને ચેતવણી પણ આપવામાં આવેલી કે તેમણે પહેલાં શૌચાલયની ડોલ સાફ કરવાની પરીક્ષા ઉત્તીર્ણ કરવી પડશે. વર્ધા ખાતે જમનાલાલ બજાજ દ્વારા સ્થાપિત અને ચલાવવામાં આવતા આશ્રમમાં રોકાણ દરમિયાન મીરાંબહેન — મિસ સ્લેડે ગાંધીજીને માહિતી આપી કે જ્યારે તે સવારે ચાલવા માટે ગઈ હતી ત્યારે તેમણે જોયું કે નજીકના ગામ સિન્દીના લોકો રસ્તા ઉપર ખુલ્લામાં શૌચ કરતા હતા. ગાંધીજીએ તેમને સલાહ આપી કે તેઓ દરરોજ તે ગામમાં જાય અને ત્યાંના રસ્તાઓ સાફ કરે.

સેવાગ્રામ આશ્રમ કે જે એપ્રિલ-૧૯૩૬થી ઓગસ્ટ-૧૯૪૬ સુધી ગાંધીજીનું ઘર રહ્યુ હતું તેમાં પણ સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય એ મુખ્ય પ્રાથમિકતા પર હતાં. સેવાગ્રામ આશ્રમના નિયમોમાં એવું નોંધવામાં આવ્યું હતું કેઃ-

"પાણીનો બગાડ કરવો નહીં. ઉકાળેલું પાણી પીવાના ઉપયોગમાં લેવું... આપણે રસ્તાઓ ઉપર થૂકવું કે નાક સાફ કરવું ના જોઈએ. કુદરતની જરૂરિયાતો માત્ર નિર્ધારિત સ્થળો પર જ પૂરી કરવી... ઘનકચરાનાં પાત્ર હંમેશાંની જેમ પ્રવાહી શૌચ માટેનાં પાત્ર કરતાં જુદાં છે... રાત્રે જમીન સૂકી માટીથી એવી રીતે ઢંકાયેલી હોવી જોઈએ કે માત્ર સૂકી ધરતી જ નજરે ચડે, જેથી કરીને માખી-મચ્છર ના આવે. દરેકે કાળજીપૂર્વક શૌચાલયની બેઠક ઉપર બેસવું જોઈએ, જેથી કરીને બેઠક ગંદી ના થાય. જો અંધારું હોય તો ફાનસ સાથે રાખવું. કોઇ પણ વસ્તુ, જેનાથી માખીઓ આવે તેને વ્યવસ્થિત રીતે ઢાંકીને રાખવી."

જાહેર સભાઓ અને મ્યુનિસિપલ રિસેપ્શનમાં

ગાંધીજીએ અનેક જાહેર સભાઓ, બેઠકો, સ્વયંસેવકો, મહિલાઓ અને આશ્રમના અંતેવાસીઓને સંબોધન કર્યાં હતાં. કેટલીય મ્યુનિસિપાલિટીઓએ તેમનું અભિવાદન કર્યું હતું. મોટા ભાગના પ્રસંગોમાં તેમણે સ્વચ્છતા અને આરોગ્યના મુદ્દાને ઉઠાવ્યો હતો. લગભગ દરેક મુખ્ય કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં ગાંધીએ સ્વચ્છતાના મુદ્દાને સ્પર્શ કર્યો હતો. ગાંધી માટે ગંદકી એ દૂષણ હતું. તેમણે કહ્યું હતુંઃ

"... દુષ્ટતાના ત્રણ સેનાપતિઓ છે- ગંદકી, ગરીબી અને નવરાશ - જેનો તમારે સામનો કરવો પડશે અને જેની સાથે તમે લડશો, સાવરણીથી, ક્વિનાઈનથી અને એરંડિયાના તેલથી અને જો તમને પર ભરોસો હોય તો ચરખાથી પણ."

ગાંધીએ શહેર મ્યુનિસિપાલિટી અને નગરો દ્વારા તેમને આપવામાં આવેલ રિસેપ્શન અને સત્કાર સમારંભમાં સંબોધન કર્યાં અને સ્વચ્છતા સુધારનો સંદેશ પાઠવ્યો હતો. તેમણે સ્વચ્છતાના કાર્યને મ્યુનિસિપાલિટીનાં સૌથી મહત્ત્વનાં કાર્યોમાંનું એક ગણાવ્યું. જ્યારે કોંગ્રેસ મ્યુનિસિપલ ચૂંટણીમાં ભાગ લેવા માગતી હતી ત્યારે તેમની સલાહ એ હતી કે કોંગ્રેસના કાર્યકરોએ કાઉન્સેલર બન્યા બાદ ગુણવત્તાયુક્ત સ્વચ્છતા કાર્યકર્તાઓ પણ બનવું જોઈએ. તેમણે સ્વચ્છતાના સંદર્ભમાં પશ્ચિમમાં મ્યુનિસિપલ વહીવટની પ્રશંસા કરી હતી. ૨૧ ડિસેમ્બર, ૧૯૨૪ના રોજ બેલગામ ખાતે એક નાગરિક સત્કાર સમારોહને સંબોધતાં તેમણે જણાવ્યું કે-

"એક બાબત કે જે આપણે પશ્ચિમ પાસેથી શીખી શકીએ છીએ અને શીખવી જ જોઈએ અને તે છે મ્યુનિસિપલ સ્વચ્છતાનું વિજ્ઞાન. પ્રેરણા અને આદત દ્વારા આપણને ગામડાના જીવનની ટેવ પડી ગઈ છે કે જ્યાં કોર્પોરેટ સ્વચ્છતાની કોઈ જરૂરિયાત અનુભવાતી નથી. પરંતુ કારણ કે પાશ્ચાત્ય સભ્યતા એ ભૌતિકવાદી છે અને આથી ગામડાઓને અવગણીને શહેરોના વિકાસ કરવા તરફ વળી છે. પશ્ચિમના લોકોએ સહયોગાત્મક સ્વચ્છતાનું વિજ્ઞાન તૈયાર કર્યું છે અને જેમાંથી આપણે ઘણું શીખવાનું છે. આપણી સાંકડી ગલીઓ, ભીડભાડવાળા અને અપૂરતા હવાઉજાશવાળા ઘરો, આપણા... પીવાના પાણીના સ્ત્રોતોની અવગણનાને સુધારવાની જરૂર છે. દરેક મ્યુનિસિપાલીટી લોકોને સ્વચ્છતાના કાયદાનું પાલન કરવાનો આગ્રહ કરીને સૌથી મોટી સેવા કરી શકે તેમ છે."

સામયિકોમાં

ગાંધીજી અવારનવાર 'નવજીવન' અને યંગ ઈન્ડિયા અને ત્યારબાદ 'હરિજન'માં પણ સ્વચ્છતા અને આરોગ્યના વિષયો પર લખ્યું હતું. દેશમાં ગંદકી એ તેમના મસ્તિષ્કમાં રહેલ સૌથી મુખ્ય મુદ્દો હતો. ખેડા સત્યાગ્રહ દરમિયાન તેમણે 'નવજીવન'માં સ્વચ્છતા અને આરોગ્યના સંદર્ભમાં ઘર, તળાવ અને ખેતરોની સ્થિતિ વિષે લખ્યું હતું. તેમની ચિંતા એ હતી કે ખેડૂતો અને તેમના પરિવારો આ પ્રકારની ગંદી અને અસ્વચ્છ સ્થિતિમાં માત્ર અજ્ઞાનતાના કારણે અને કાળજીના અભાવે રહી રહ્યા હતા.

ગાંધીજી ખુલ્લામાં શૌચના બદલે 'ખુલ્લામાં મળત્યાગ' જેવા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવા અંગે વધુ સૌમ્ય હતા. તેમણે એક લેખમાં નોંધ્યું હતું કે શૌચાલયનો ઉપયોગ ન કરવો અને ખુલ્લામાં મળત્યાગની પ્રક્રિયા એ અનેક રોગોનું કારણ છે. વસ્તીઓ અને પરિવારોમાં વૃદ્ધ, બાળકો, બીમાર અને નબળા લોકો મળત્યાગ માટે બહાર જઈ શકતા નથી અને આથી ઘરનો વરંડો જ શૌચાલય બનાવી દે છે અને આ રીતે સ્થળને ગંદું કરે છે અને હવામાં ઝેર ભેળવે છે. ત્યારબાદ તેમણે ભલામણ કરી કે લોકોએ સાદાં શૌચાલયનું નિર્માણ કરવું જોઈએ અથવા પોતાની પાસે પાત્રની વ્યવસ્થા રાખવી જોઈએ કે જ્યાં મળ કચરાને સૂકી માટીથી ઢાંકી દેવાની ક્રિયા અપનાવવી જોઈએ.

ગાંધીજીએ જ્યારે તક મળે ત્યારે સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય વિષે લખવાનું ચાલુ રાખ્યું, જોકે તેઓ ક્યારેય પણ એ બાબતે સંમત નહોતા થયા છતાં તેઓ સમજી શકતા હતા કે નિરાધાર, ગરીબ અને નીચલી જાતિના લોકોએ ગંદકીને પોતાના જીવનનો હિસ્સો માનવો પડ્યો છે. ગાંધીજીના શબ્દોમાં સ્વચ્છતા અને આરોગ્યની સમસ્યા એ 'કોર્પોરેટ' સ્તર પર હતી. તેમણે એ પણ નોંધ્યું કે જોકે ભારતીયો પોતાનું ઘર, વરંડો સ્વચ્છ રાખવામાં અને માખી-મચ્છરને દૂર રાખવામાં માહેર હતા, પરંતુ તેમ છતાં તેઓ તેમનો પોતાનો તમામ કચરો પાડોશમાં ફેંકી દેતા પણ અચકાતા નહોતા.

જાન્યુઆરી-૧૯૩૫ની એક સાંજે સેન્ટ સ્ટિફન્સ કોલેજ, દિલ્હીના પ્રોફેસર વિન્સર વિદ્યાર્થીઓ સાથે ગાંધીજીને મળવા આવ્યા હતા. ગામડાના લોકોને દવાની સહાય આપવાના એક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ગાંધીજીએ કહ્યું કે તેમને અટકાયત તરીકે સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય શીખવવું જોઈએ અને ત્યારબાદની કાળજી વધુ મહત્ત્વની છે. એક હજાર મેલેરિયાની ગોળીઓ વહેંચવી એ સારું છે પણ અભિનંદનીય નથી. મળના ખાડા ભરીને-નકામા પાણીનો નિકાલ કરીને, કૂવાઓ સાફ કરીને અને ટાંકીઓની સફાઈ કરીને અટકાયત દ્વારા શીખવવામાં આવેલ પાઠ વધુ પ્રશંસનીય છે.

હરિજનની શાળાઓમાં શિક્ષણ અંગે માર્ગદર્શન આપવા માટે જ્યારે તેમને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે ગાંધીજીએ સહેજ પણ ભૂલ્યા વગર સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય માટેની તેમની પ્રાથમિકતાને પ્રાધાન્ય આપ્યું હતું. તેમણે કહ્યું હતું કે-:

"હું ખાતરીપૂર્વક જણાવું છું કે ત્રણ 'આર' (રીડ્યુસ, રિયુઝ, રીસાયકલ)માં અપાતું શિક્ષણ એ સ્વચ્છતા અને આરોગ્યના ઘટકતત્વોમાં રહેલ ધરાતલની સરખામણીમાં કઈ જ નથી...પોતાનામાં જ અપાયેલ સાહિત્યિક તાલીમ એટલી જરૂરી નથી. તેમને ત્રણ 'આર' તમામ પ્રકારે સાચા અર્થમાં શીખવો.

ગાંધીજીએ વિદ્યાર્થીઓ અને કાર્યકર્તાઓને સ્વચ્છતાના કાર્ય વિષે કહેવાનું ચાલુ રાખ્યું અને આ કાર્યને સૌપ્રથમ હાથમાં લેવાની સલાહ આપી હતી. ૧૯૪૬થી જાન્યુઆરી-૧૯૪૮ સુધી તેમણે સ્વચ્છતા માટે શિક્ષણ આપવા ઉપર પોતાના ભારને તીવ્ર બનાવ્યો હતો. તેમના મત અનુસાર રેલવે અને જહાજની મુસાફરી સ્વચ્છતા અંગે જાહેર શિક્ષણ આપવા માટેની શ્રેષ્ઠ તકો છે.

૧૩ ઓક્ટોબર, ૧૯૪૭ના રોજ ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે રેફ્યૂજી કેમ્પમાં તેમણે સ્વચ્છતાને લગતી સમસ્યાને સૌથી વધુ મહત્ત્વ આપ્યું હતું... ભારતીયોમાં સામાજિક સ્વચ્છતાનો સદંતર અભાવ હતો અને પરિણામે રોગચાળો ફાટવાની ભીતિ સાથે ગંદકીનાં અત્યંત જોખમી સ્તર જોવા મળ્યાં હતાં. તેઓ શહીદ થયા તેના એક દિવસ પહેલાં ૨૯ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૮ના રોજ તેમણે પ્રસ્તાવિત લોક સેવક સંઘનો બંધારણીય મુસદ્દો ઘડ્યો હતો. પછીથી તે ગાંધીજીની આખરી વસિયત તરીકે જાણીતો બન્યો. આ દસ્તાવેજમાં સેવકનું છઠ્ઠું કાર્ય નીચે મુજબનું હતુંઃ ૬) તે સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય અંગે ગામડાના લોકોને શિક્ષિત કરશે અને તેમની વચ્ચે ખરાબ સ્વાસ્થ્ય અને રોગોને અટકાવવા માટેનાં તમામ અટકાયતી પગલાંઓ લેશે.

સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય એ ગાંધીજીના સંપૂર્ણ જીવન દરમિયાન પ્રાથમિકતા હતી અને હંમેશાં રહી.

'મહાત્માના પગલે..ગાંધી અને સ્વચ્છતા' પુસ્તકમાંથી ઉદ્ધૃત.

લેખક પ્રખર ગાંધીવાદી અને
અમદાવાદમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના
ભૂતપૂર્વ કુલપતિ છે.
ઈમેલઃ
sudarshan54@gmail.com

વર્તણૂક પરિવર્તન જાળવવું

સાસ્વત નારાયણ બિશ્વાસ, ઈન્દ્રનિલ દે અને જ્ઞાનમુદ્રા તિવારી

સ્વચ્છ ભારત અભિયાન (SBM)ના સ્વરૂપમાં દેશ શૌચાલયના નિર્માણ ક્ષેત્રે મૂક ક્રાંતિનો સાક્ષી બન્યો છે. ૨ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૪ના રોજ શરૂ કરવામાં આવેલું આ અભિયાન ૨ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૯ સુધી ૧૦ કરોડથી વધારે શૌચાલયના નિર્માણ સાથે સફળ રહ્યું હતું. આટલા વિશાળ પ્રમાણમાં હાથ ધરાયેલા પ્રયત્નોના કારણે દેશમાં અંદાજિત ૭૦૦ જિલ્લામાં ૬ લાખ ગામડાં ખુલ્લામાં શૌચમુક્ત જાહેર કરાયાં હતાં.[૧] અગાઉના અન્ય તમામ કાર્યક્રમથી અલગ SBMની આગવી વિશેષતા તે હતી કે તેનું સ્વરૂપ માગ સંચાલિત હતું. આ કાર્યક્રમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ વર્તણૂક પરિવર્તન લાવવાનો હતો, જે સમગ્ર પેઢીને શૌચાલયના નિર્માણ માટેની માગની સાથે-સાથે શૌચાલયના ઉપયોગમાં વધારા તરફ દોરી જાય છે.

મોટા ભાગના વર્તણૂક પરિવર્તન કાર્યક્રમમાં તે વર્તણૂક પરિવર્તન અપનાવનાર વ્યક્તિ, થોડા સમયગાળાના અંતરાલ બાદ પોતાની અગાઉની આદતો તરફ નફરત ફરે છે, જેના કારણે કાર્યક્રમનો મૂળ ઉદ્દેશ માર્યો જાય છે. આ અભ્યાસ આંશિકપણે એક વખત શૌચાલયનાં નિર્માણ થઈ ગયા પછી તેમના ઉપયોગના વલણ અને બાંધવામાં આવેલા શૌચાલયના ઉપયોગના બદલે તેમની જૂની આદતો તરફ પરત ફરવાનાં કારણો શોધવાના હેતુથી હાથ ધરાયો હતો. આ રીતે શૌચાલયનું નિર્માણ સ્વયં તે બાબત સુનિશ્ચિત નથી કરતું કે ગ્રામીણ વસ્તી નિયમિત ધોરણે શૌચાલયનો ઉપયોગ કરશે.

તેમાં કેટલાક નોંધપાત્ર સાંસ્કૃતિક અને વર્તણૂક સંબંધિત પરિબળો રહેલા છે, જે શૌચાલયના ઉપયોગમાં અવરોધ તરીકે કાર્ય કરે છે. અનેક ભાગોમાં ખુલ્લામાં શૌચ વહેલી સવારે નિત્યક્રમ મુજબ ચાલવું, પાક ઉપર દેખરેખ અને સામાજિક મુલાકાતનો ભાગ છે. (નિલ, વુજસિક, બર્ન્સ, વૂડ અને ડિવાઇન-૨૦૧૫:૧૦). મહિલાઓ માટે ઘાસનાં ખેતરોમાં ખુલ્લામાં શૌચ માટે બહાર જવું પરિવારના વડીલોની, ખાસ કરીને પતિ અને સાસુ-સસરાની દેખરેખના બંધનમાંથી મુક્ત રહીને અન્ય મહિલાઓ સાથે મુક્તપણે વાતચીત કરવાની એકમાત્ર તક પૂરી પાડે છે.

તેવું જાણવા મળ્યું છે કે શૌચાલયની સંરચના, સ્વચ્છતા સામગ્રીની ઉપલબ્ધતા, પાણીની પ્રાપ્તિ અને રાજકીય અથવા સામાજિક નેતૃત્વ શૌચાલયના બાંધકામ અને ઉપયોગ માટે વધારે ઊંચી માગ માટે જવાબદાર બને છે. (ઓ'રિલ્લી અને લૂઇસ, ૨૦૧૪). SBM સમગ્ર સમુદાય માટે સામૂહિક વર્તણૂક સંબંધિત પરિવર્તન ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, જોકે અનેક ગામડાંઓ એકસમાન નથી અને જાતિ તથા ધાર્મિક આધારિત બાબતો પર વિભાજિત છે. ગામડામાં સામૂહિક વર્તણૂક પરિવર્તન ત્યારે સરળ છે જ્યારે આખું ગામ એકસમાન હોય છે, પરંતુ તે ત્યારે મુશ્કેલ બની જાય છે જ્યારે વધારે વિસંવાદિતતા જોવા મળે છે. (ગુપ્તા, કોફે અને સ્પિયર્સ, ૨૦૧૬). શુદ્ધતા અને વિશુદ્ધતાની જાતિ આધારિત માન્યતા ખાળકૂવાના નિર્માણને વિકટ બનાવે છે, જેને ભવિષ્યમાં ખાલી કરવાની જરૂર પડે છે. આમ, શૌચાલયની સ્વીકૃતિ હંમેશાં પાણી અથવા શૌચાલયની હાજરી અથવા ગેરહાજરી સાથે જોડાયેલી હોતી નથી, પરંતુ 'સામાજિક માન્યતાઓ' અને

સામાજિક પરંપરા પર આધારિત હોય છે.

વર્તણૂક સંબંધિત પરિવર્તન અવારનવાર ભારતીય સમાજમાં રહેલી વૈવિધ્યતા દ્વારા સંઘટિત થાય છે. સ્થાનિક જાણકારી ધરાવ્યા વગર, સ્વચ્છતા ઝુંબેશ અર્થહીન પ્રવૃત્તિ બનીને રહી જશે. અમે પ્રાથમિક સંચાલકો (સામાજિક, ભૌતિક અને વર્તણૂક સંબંધિત)નું વિશ્લેષણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, જે લોકોને ખુલ્લામાં શૌચક્રિયા અટકાવવા પ્રેરિત કરે છે. તે શૌચાલયના નિર્માણ અને વર્તણૂક પરિવર્તન માટે માહિતી, શિક્ષણ અને સંચાર (IEC)ના અસરકારક ઘટકો છે. આ બાબત દર્શાવે છે કે કેવી રીતે સામાજિક-રાજકીય વિભાજન શૌચાલયના નિર્માણ અને વર્તણૂક પરિવર્તનને અસર કરે છે. અમે પુરવઠા બાજુના મુખ્ય ગતિરોધને ઓળખવાનો અને શૌચાલયના નિર્માણમાં ઈચ્છાશક્તિને પ્રભાવિત કરવામાં પાણીની પ્રાપ્તિને જમીનના ઉપયોગમાં પરિવર્તનની ભૂમિકાને સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

પૃષ્ઠભૂમિ

સામાજિક-સાંસ્કૃતિક વિવિધતા ઝડપવા માટે અમે અમારા નમૂનામાં ત્રણ રાજ્ય (બિહાર, તેલંગણા અને ગુજરાત)ને પસંદ કર્યાં હતાં. શૌચાલયની ઉપલબ્ધિ સૌથી વધારે ગુજરાત (૮૫%), ત્યારબાદ તેલંગણા (૬૧%) અને બિહાર (૩૦%) હતી.[૨] દરેક રાજ્યમાંથી અમે બે જિલ્લા (સૌથી સારું પ્રદર્શન અને સૌથી ખરાબ પ્રદર્શન ધરાવતા)ની પસંદગી કરી હતી. દરેક જિલ્લામાંથી અમે બે બ્લોક (સૌથી સારું પ્રદર્શન અને સૌથી ખરાબ પ્રદર્શન ધરાવતા) લીધા હતા. દરેક બ્લોકમાંથી અમે બે ગ્રામ પંચાયતો (સૌથી સારું પ્રદર્શન અને સૌથી ખરાબ પ્રદર્શન ધરાવતી) પસંદ કરી હતી અને દરેક ગ્રામ પંચાયતમાંથી એક ગામ પસંદ કર્યું હતું. સેમ્પલ કદ ૧૨૫૨ [બિહાર (n=૪૪૧), ગુજરાત (n=૪૦૯) અને તેલંગણા (n=૪૦૨)] હતું.

વર્તણૂંક સંબંધિત વલણો

અલગ રસોડું ધરાવવા અને શૌચાલય ધરાવવા વચ્ચે મજબૂત સંબંધ રહેલો છે. ઘરની અંદર અલગ સ્થાન તરીકે સ્વચ્છ રસોડું શૌચાલય ધરાવવા જેટલું જ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. (રવીન્દ્ર અને સ્મિથ, ૨૦૧૮). નમૂના તરીકે પસંદ કરાયેલા મોટા ભાગનાં ઘર અલગ રસોડું (૬૪.૩%) ધરાવતા નહોતાં, જ્યારે શૌચાલયની પ્રાપ્તિ વ્યાપક રીતે ૭૨% હતી. શૌચાલયની ઉપલબ્ધિ હોવા છતાં, ૮% ઘરમાં તમામ અથવા કેટલાક સભ્ય શૌચાલયનો ઉપયોગ કરતાં નહોતાં. ઘરમાં શૌચાલયના નિર્માણનું મુખ્ય કારણ ગોપનીયતા અને સુવિધા હતી. ત્યારબાદ નજીકના સંબંધીઓનું દબાણ, સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા, પત્નીનું દબાણ અને પંચાયત નેતાઓ અને આરોગ્ય-સામાજિક કામદારોની સમજાવટ જેવાં પરિબળો ભાગ ભજવે છે.

પીવાના પાણીના સ્રોતની નળ દ્વારા પ્રાપ્તિ ધરાવતાં ગામમાં શૌચાલયની પ્રાપ્તિ અને શૌચાલયના ઉપયોગ બંનેની સંભાવના વધારે હતી. મહિલા પ્રધાન ઘરમાં શૌચાલયનો ઉપયોગ પુરુષપ્રધાન ઘરો કરવા વધારે રહેવાની સંભાવના છે. સ્વરોજગાર ધરાવતાં બિનખેતી ઘર ખુલ્લામાં શૌચક્રિયા ચાલુ રાખવાની ઓછી સંભાવના ધરાવે છે.

પાયાની સેવાઓની ઉપલબ્ધિ ધરાવતાં ઘરમાં જીવનની ગુણવત્તા શૌચાલયની ઉપલબ્ધિ ધરાવવાની તકોમાં વધારો કરે છે. પોતાના આગવા ઉપયોગ માટે પીવાના પાણીની સુવિધાની ઉપલબ્ધિ ધરાવતાં ઘર પોતાના આગવા ઉપયોગ માટે શૌચાલય ધરાવવાની સંભાવના વધારે છે. જો વસવાટની આસપાસ પીવાના પાણીનો સ્રોત ધરાવવાના બદલે પરિસરથી ૪૦૦ મીટરથી વધારે અંતરે

પીવાના પાણીનો સ્રોત આવેલો હોય તો ખુલ્લામાં શૌચક્રિયાની સંભાવનામાં વધારો થાય છે. આ જ રીતે જો રહેઠાણની અંદર પીવાના પાણીનો સ્રોત ધરાવવાના બદલે રહેઠાણની બહાર, પરંતુ પરિસરની અંદર હોય તો માત્ર પોતાના ઉપયોગ માટે શૌચાલય ધરાવવાની સંભાવનામાં ૧૦%નો ઘટાડો થાય છે.

જો ઘરમાં બાથરૂમની ઉપલબ્ધિ ધરાવતા ન હોય તો ખુલ્લામાં શૌચક્રિયાની સંભાવનામાં વધારો થાય છે. શૌચાલય સાથે જોડાયેલું બાથરૂમ ઘરના તમામ સભ્ય દ્વારા શૌચાલયના ઉપયોગની સંભાવનામાં વધારો કરે છે. વર્ષના જુદા-જુદા સમયે પાણીની અપૂરતી ઉપલબ્ધતા શૌચાલયના ઉપયોગ ઉપર નકારાત્મક પ્રભાવ ધરાવે છે. ઘરની પરિસ્થિતિ, જે જીવનના ધોરણનું સૂચક છે તે પણ શૌચાલયના ઉપયોગ પર પ્રભાવ ધરાવે છે.

કુલ ખર્ચના આધારે તૈયાર કરવામાં આવેલી પરિવારોની આર્થિક પરિસ્થિતિ શૌચાલયની પ્રાપ્તિ અને ઉપયોગ ઉપર સકારાત્મક પ્રભાવ ધરાવે છે, જ્યારે પરિવારનો માસિક ખર્ચ રૂ. ૧,૦૦૦થી વધારે હોય ત્યારે ખુલ્લામાં શૌચક્રિયાની સંભાવના નોંધપાત્ર રીતે ઘટી જાય છે. ટકાઉ માલ-સામાન ઉપર ખર્ચમાં એક ટકાનો વધારો શૌચાલયના ઉપયોગની સંભાવનામાં આશરે ૪૮%નો વધારો કરે છે. વધારે સારી આર્થિક પરિસ્થિતિ અને વધુ સારા જીવનધોરણ સાથે શૌચાલયના નિર્માણ અને ઉપયોગની સંભાવનામાં વધારો થાય છે.

સરકારી યોજનાઓ અને નાણાકીય સહાયતા સંબંધિત માહિતીની ઉપલબ્ધિ પણ શૌચાલયના નિર્માણ પાછળ ભાગ ભજવતાં પરિબળો છે. સ્વચ્છ ભારત અભિયાન અંગે જાગૃતિ ખુલ્લામાં શૌચક્રિયાની સંભાવના ૧૦% સુધી ઘટાડે છે. પ્રતિભાવ આપનાર (મુખ્યત્વે પરિવારના વડા) અથવા પત્નીના પ્રભાવ હેઠળ બંધાયેલા શૌચાલયનો ઉપયોગ પરિવારના તમામ સભ્ય દ્વારા કરવામાં આવે તેની સંભાવનામાં વધારો કરે છે. સ્વાસ્થ્ય અને આસપાસના વાતાવરણના સ્વચ્છતાની પરિસ્થિતિ પણ શૌચાલયના નિર્માણ અને ઉપયોગને પ્રભાવિત કરે છે.

સામાજિક-આર્થિક માળખાકીય અને પર્યાવરણીય પ્રભાવ નિયંત્રિત કરતાં હોવા છતાં શૌચાલયની ઉપલબ્ધિ અને ઉપયોગ ઉપર રાજ્ય સંબંધિત પ્રભાવ નોંધપાત્ર જોવા મળ્યો હતો. ખુલ્લામાં શૌચક્રિયાની સંભાવનામાં ૧૩% વધારો થાય છે અને બિહારની સરખામણીમાં ગુજરાતમાં માત્ર પોતાના ઉપયોગ માટે શૌચાલય ધરાવવાની સંભાવનાના કારણે ખુલ્લામાં શૌચક્રિયામાં ૩૭% ઘટાડે છે. બિહારની સરખામણીમાં ગુજરાતમાં ૧૫ વર્ષથી વધારે ઉંમરના પુરુષો અને મહિલામાં તથા વૃદ્ધ વ્યક્તિઓમાં શૌચાલયના ઉપયોગની સંભાવના આશરે ૨૦% ઓછી છે. બિહારની સરખામણીમાં તેલંગણામાં ખુલ્લામાં શૌચક્રિયાની સંભાવના ૩૦% વધારે જોવા મળી હતી.

લક્ષિત જૂથ ચર્ચા-વિચારણા (FGDs), ભાગીદારી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન (PRA), સ્વચ્છતા સંબંધિત તસવીરોની મદદથી મનોમંથન અને અનૌપચારિક મુલાકાતો પરથી કેટલીક રસપ્રદ માહિતી ઉજાગર થઇ છે. વ્યક્તિગત અને સામાજિક કલ્યાણ માટે જાગૃત હોવા છતાં પરિવારો ખુલ્લામાં શૌચક્રિયાને તેમની સુખાકારી માટે જોખમી માનતા નથી. શૌચાલયના નિર્માણની સરખામણીમાં પોતાના ઘર, ધાર્મિક સ્થાનો, મનોરંજનના સ્રોત તરીકે સામાજિક મેળાની માગ વધારે જોવા મળી હતી. ગામમાં કેટલાક પરિવાર દ્વારા શૌચાલયની બિનસ્વીકૃતિની અસરના પરિણામે અન્ય વ્યક્તિઓ ઉપર પણ તેની નકારાત્મક પ્રતિક્રિયા જોવા મળે છે, જેથી જે લોકો શૌચાલયનો ઉપયોગ કરતા હોય તે પણ તેનો ઉપયોગ કરવાનું બંધ કરે છે.

જુદા-જુદા સ્વ-સહાય જૂથના સભ્યોએ અહેવાલ આપ્યો છે કે શૌચાલયની રચના દિવ્યાંગ વ્યક્તિઓ માટે અનુકૂળ નથી. વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે શૌચાલયનો ઉપયોગ સુવિધાજનક નથી. SBM (G)ના અમલીકરણમાં IECનો ઉપયોગ ખૂબ નીચો છે. ખુલ્લામાં શૌચક્રિયાની સામે જાગૃતિ ફેલાવવા માટે સવારે નિરીક્ષણ-સિસોટી વગાડવી, બેઠકો-તાલીમ વગેરે જેવી જુદી-જુદી પહેલ હાથ ધરવામાં આવી છે.

ભલામણો

શૌચાલયનો ઉપયોગ કરનારને

તેમની જૂની મૂળ વર્તણૂક પર પરત ફરતા અટકાવવા માટે મોટા પરિવાર માટે એક કરતાં વધારે શૌચાલયની જોગવાઈનો સમાવેશ કરી શકાય છે. જમીની સ્તરે માહિતીના ફેલાવા ઉપર વધારે ભાર આપી શકાય છે. લોકોને પ્રભાવિત કરવામાં આરોગ્ય અને સામાજિક કાર્યકરો વ્યાપક ભૂમિકા અદા કરી શકે છે. સ્વચ્છતામાં સુધારાને જીવનની પરિસ્થિતિના અન્ય સૂચકો સાથે જોડી શકાય છે. પાણીનો વધુ સારો પુરવઠો, આવાસ, બાથરૂમના બાંધકામ જેવી વધુ સારી માળખાકીય સુવિધાઓ શૌચાલયના ઉપયોગને પ્રભાવિત કરે છે. પરિવારની વધારે આવક વધુ સારી સ્વચ્છતા ટેવો તરફ દોરી જાય છે. વધારે સારા સ્વચ્છતા કવરેજ માટે મહિલા સાક્ષરતા ઉપર ભાર મૂકવો એક અનિવાર્ય જરૂરિયાત છે.

એન્ડ નોટ્સઃ

1) http://sbm.gov.in/ (ATHARVA) retrieved on 1st October, 2019.
2) Report of "Household survey for Assessment of Toilet Coverage under Swachh Bharat Mission–Gramin" 2017. Website: https://mdws.gov.in/sites/default/files/Final_QCI_report_2017.pdf

સંદર્ભઃ

i) Neal, D., Vujcic, J., Burns, R., Wood, W., & Devine, J. (2015). Nudging and habit change for open defecation: New tactics from behavioral science. Water and Sanitation Program, World Bank, Washington, DC.

ii) O'Reilly, K., & Louis, E. (2014). toilet tripod: Understanding successful sanitation in rural India. Health & Place, 29, 43-51.

iii) Gupta, A., Coffey, D., & Spears, D. (2016). Purity, pollution and untouchability: Challenges affecting adoption, use and sustainability of sanitation programmes in rural India. In Sustainable Sanitation for All: Experiences, challenges and innovations Edited by Petra Bongartz, Naomi Vernon and John Fox, Practical Action Publishing: Warwickshire (UK).

ડૉ. સાસ્વત નારાયણ બિશ્વાસ, સેન્ટર ફોર પબ્લિક પોલિસી અને લોકલ ગવર્નન્સ, ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ રુરલ મેનેજમેન્ટ, આણંદ(IRMA)માં પ્રોફેસર અને ચેર છે.

ડૉ. ઈન્દ્રાનિલ દે IRMAના એસોસિએટ પ્રોફેસર છે.

ડૉ. જ્ઞાનમુદ્રા હૈદરાબાદ ખાતે ગ્રામીણ વિકાસ અને પંચાયતી રાજ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાનમાં સેન્ટર ફોર ગુડ ગવર્નન્સ પોલિસી એનાલિસિસના પ્રોફેસર અને વડા તેમજ ડાયરેક્ટર – CRU છે.

ઈમેલઃ
saswata@irma.ac.in,
Indranil@irma.ac.in,
drgmudra@yahoo.com

ડિસેમ્બર - ૨૦૧૯

વિષયઃ

શહેરી ભારત

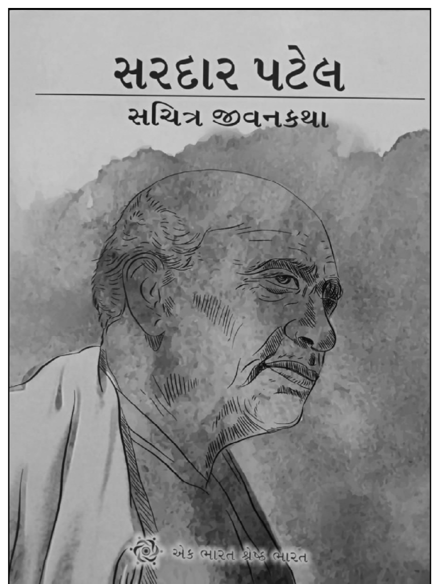

For purchase, contact Publications Division, Ahmedabad: 079-26588669.

સ્વચ્છતાનાં પરિમાણ

નિમિષા શુકલા

મુખ્યધારાના અર્થશાસ્ત્રમાં બાહ્ય પરિબળ તરીકે સ્વીકારાયેલી ટેક્નૉલોજી માનવસમાજનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવામાં સક્ષમ રહી છે. આ સક્ષમતાના આધારે પર્યાવરણની ગુણવત્તાની સમસ્યાનો ઉકેલ શક્ય હોવાનો મત બહુમતી અર્થશાસ્ત્રીઓમાં જોવા મળે છે. મુક્ત બજારમાં અદૃશ્ય હાથ વડે નિર્ધારિત થતી કિંમતની સામે રાજ્ય દ્વારા નક્કી થતી કિંમત.

વીસમી સદીના અંતિમ બે દાયકાઓમાં USSR અને અન્ય સામ્યવાદી દેશોની આર્થિક વ્યવસ્થાના પતન સાથે વિશ્વમાં મૂડીવાદી વ્યવસ્થા વિસ્તારી, પરંતુ કુદરતી સંસાધનો અને પર્યાવરણીય ગુણવત્તાના સંદર્ભે વિશ્વવ્યાપક મૂડીવાદના પ્રતીક એવા બજારની નિષ્ફળતા સામે આવી. પરિણામે અર્થશાસ્ત્રની સમજણ અને સ્વરૂપ બદલાયાં.

પર્યાવરણીય અર્થશાસ્ત્ર અને પરિસ્થિતિકીય અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ મહત્ત્વનો બન્યો, સાથે-સાથે સંસ્થાકીય અર્થશાસ્ત્રની વિભાવનાએ પણ સ્થાન મેળવ્યું. પ્રસ્તુત લેખમાં સ્વચ્છતા, ખાસ કરીને માથે મેલું ઉપાડનારા (manual scavenger) વર્ગનો દરજ્જો, તેમના પ્રશ્નો ઉપરાંત તેમના ઉકેલમાં પર્યાવરણીય અને સંસ્થાકીય અર્થશાસ્ત્રની ભૂમિકાનો ઉલ્લેખ કરીને ભારતીય સમાજના આ સામાજિક તથા પર્યાવરણીય દૂષણને દૂર કરવામાં બાપુના પ્રયાસો અને પ્રયોગો અંગે ચર્ચા સાથે વ્યક્તિગત, સામાજિક અને રાજકીય સ્તરે શક્ય એવા ઉકેલ સાથે લેખ પર અલ્પવિરામ મૂકીશું. પૂર્ણવિરામ રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં સૌની ભાગીદારીથી જ મૂકી શકાય તેમ છે.

માથે મેલું ઉપાડનાર કામદારનો દરજ્જો

માથે મેલું ઉપાડનારની રોજગાર અને સૂકા શૌચાલયનું બાંધકામ (નિષેધ) અધિનિયમ, ૧૯૯૩ હેઠળ આ પદ્ધતિની સમૂર્ણ નાબૂદી તેમ જ ૨૦૧૩માં આ કામદારોના પુનઃવસન અને વૈકલ્પિક રોજગારી અંગેનો કાયદો અમલી બન્યો, જેમાં માથે મેલું ઉપાડવાની પ્રથા પર પ્રતિબંધ અને કાયદાના અમલ ન થવા બદલ સજાની પણ જોગવાઈ હતી. ૨૭ માર્ચ, ૨૦૧૪ના સર્વોચ્ચ અદાલતે સરકારને ૧૯૯૩થી માથે મેલું ઉપાડનાર કામદારના મૃત્યુદીઠ તેના કુટુંબને ફરજિયાત રૂ. ૧૦ લાખનું વળતર ચૂકવવા આદેશ કર્યો હતો.

સમાજના એક વર્ગવિશેષને આ કામની ફરજ પાડીને બહિષ્કૃત તેમજ તિરસ્કૃત કરતી પ્રવૃત્તિ સામે સમાજ સુધારકો સમયાંતરે સફળ-નિષ્ફળ વિરોધ વ્યકત કરતા આવ્યા છે. કાયદાના અમલીકરણ મજબૂત બનાવી શકાય છે. મળટાંકી અને ગટરસફાઈનું કામ કરતા કામદારોની સંખ્યામાં ઘટાડો લાવી શકાય છે. મેલું ઉપાડનારા અને સફાઈ કામદારોના સુખાકારીનું રક્ષણ કરી શકાય.

પર્યાવરણીય ગુણવત્તાના સંદર્ભે સ્વચ્છતા

કુદરત સજીવસૃષ્ટિને ટકાવવા ઉપરાંત માનવીના આર્થિક વ્યવહારોમાં ત્રણ રીતે મદદ કરે છે- સંસાધન પૂરાં પાડવાં, ખારકૂવાની સેવા પૂરી પાડવી તેમજ કાર્યક્ષમતાવર્ધક વાતાવરણ પૂરું પાડવું. આર્થિક માનવીની અમર્યાદિત માગ સંતોષવા ટેક્નૉલોજીની મદદ વડે વૈકલ્પિક ઉપયોગ ધરાવતાં સાધનો દ્વારા વધારે ઉત્પાદન કરવા લાગતાં કચરો પણ વધતો ચાલ્યો. ખારકૂવાની ક્ષમતા પૂરી ન થઈ ત્યાં સુધી પ્રશ્ન ન થયો પણ ત્યાર પછીના કચરાએ પ્રદૂષણ કરવા લાગ્યું. આ પ્રદૂષણ કોનું? કોઈનું નહી અથવા સૌનું?

મારું ઘર અને આંગણું હું સાફ રાખીશ, પછી? શેરીનું શું? સૌનું તે કોઈનું નહી. અર્થશાસ્ત્રે તો ઉકેલ આપ્યોઃ શેરીની માલિકીનો હક નિશ્ચિત કરી નાખો. બજારમાં પ્રશ્નનો ઉકેલ આવી જશે. પર્યાવરણીય નીતિએ કચરા પર કર

નાખીને અથવા સફાઈ રાખતા એકમને રાહત આપવાનું સૂચન કર્યું. કચરા માટે પરવાનાની ફાળવણી કરવી જેવા આર્થિક ઉકેલો નક્કી કરાયા. વિકેન્દ્રિત નીતિએ આ જવાબદારી અદાલતને સોંપી તો કેન્દ્રીય નીતિમાં આદેશ અને અંકુશ હેઠળ ધોરણ નક્કી કરવાનું સૂચવાયું. સમસ્યાનાં મૂળ ઘણાં ઊંડાં છે અને તે માત્ર અર્થશાસ્ત્ર કે ટેક્નૉલોજીથી ઉકલી શકે તેમ નથી.

મૂળ અને ઉકેલ

અર્થશાસ્ત્ર અને ટેક્નૉલોજીના પરિઘ બહાર શોધીએ. ગાંધીજીની સ્વચ્છતા દેશના નાગરિકની શારીરિક અને આત્મિક સ્વચ્છતા સાથે સંબંધિત છે. ૧૯૧૫માં ભારતથી દક્ષિણ આફ્રિકા જનાર બેરિસ્ટર મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી હિંદુસ્તાન પરત આવ્યા. ગોખલેના સૂચન અનુસાર આંખ-કાન ખુલ્લા અને મોઢું બંધ રાખીને એક વર્ષ દેશની રેલયાત્રા કરીને દેશની જમીની હકીકતને જાણી.

ગાંધી માટે સ્વચ્છતાનો અર્થ માત્ર ચોખ્ખા અને સ્વચ્છ પાયખાનાં, રસ્તા અને કચરાના નિકાલ પૂરતો મર્યાદિત ન હતો; પરંતુ તેમાં હિંદુસ્તાની સમાજમાં સદીઓથી આ કામ સાથે સંકળાયેલા અને પરિણામે અસ્પૃશ્ય બની ગયેલા સમુદાયને મુખ્યધારામાં સામેલ કરવાનો પણ સમાવેશ થતો હતો.

અસ્પૃશ્યતાને સંબંધે અસ્પૃશ્ય મનાતા વર્ગના મનમાં પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તનની કોઈ જ ઇચ્છા કે ઉત્સાહ ન જણાયાં. ગાંધીજીએ તેમને વિનંતી કરી તથા સ્વયંસેવકોની મદદ વડે આદતો સુધારવા અને જુદા જુદા બંધાણથી દૂર રહેવા માટે સમજણ અને સહાય પૂરા પાડ્યાં.

અસ્પૃશ્યતા નાબૂદી તથા હરિજનોની આર્થિક પરિસ્થિતિમાં સુધારા માટે રાજ્યની ભૂમિકા હોવા છતાં ગાંધીજી માટે સમાજનો પ્રતિભાવ વધારે મહત્ત્વનો હતો. ગાંધીજી સ્વચ્છતા અને અસ્પૃશ્યતાના મુદ્દાના કાયમી ઉકેલ માટે ઇચ્છતા હતા કે નાગરિક સૌપ્રથમ સદીઓથી હરિજનોને કરાતા અન્યાયની સમજ મેળવે; ત્યાર બાદ તેનો સ્વીકાર અને તે માટે દુઃખ અનુભવે. અંતે પ્રત્યેક વ્યક્તિ અસ્પૃશ્યતાની નાબૂદી તથા આ વર્ગના કલ્યાણમાં વધારો થાય તેવાં પગલાં લઈને આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે.

હિંદુસ્તાન ભ્રમણ દરમિયાન કુંભમેળાની મુલાકાતે ગયેલા ગાંધીજી હરિદ્વાર અને નજીકના વિસ્તારોની ગંદકીથી સતત અકળાતા રહ્યા. ધૂળ અને અસ્વચ્છતા તરફની ઉદાસીનતા જોતાં ગાંધીજીને તેમાં પાખંડ જણાયું. એક તરફ પ્રજાની પવિત્રતા અંગેની માન્યતા અને બીજી તરફ સ્વચ્છતા અને આરોગ્યની ગેરહાજરી- આ વિરોધાભાસ જોઈ તેમણે નોંધ્યું હતું.

“હૃષીકેશમાં રસ્તાઓ-ગંગાનો સુંદર કિનારો ગંદાં હતાં... ગંગાનું પવિત્ર પાણી બગાડતાં પણ લોકોને સંકોચ થતો ન હતો. આ જોઈને હૃદયને બહુ આઘાત લાગ્યો.”[1]

હરિદ્વારની ટૂંકી મુલાકાત ગાંધીજી માટે હિંદુસ્તાનમાં નિવાસ નક્કી કરવામાં ‘અમૂલ્ય’ નીવડી. વૃંદાવનમાં પણ યાત્રાળુઓની ગંદકી અને અસ્વચ્છતાએ તેમને ૧૯૧૫ની ડાયરીમાં આ મુજબ લખવા પ્રેર્યા-

“૧૪ એપ્રિલ, બુધવાર સવારના વૃંદાવન જવા દિલ્હી છોડયું. પ્રેમ મહાવિદ્યાલય, હૃષિકુલ, ગુરુકુળ અને રામકૃષ્ણ મિશનની મુલાકાત. શહેરની ગંદકી! રાતના મથુરા પાછા ફર્યા ને મદ્રાસની ટ્રેન પકડી.”[2]

રેલયાત્રાના ત્રીજા વર્ગના ડબાના વાતાવરણ અંગે તેઓએ જણાવ્યું હતું-

“હું રેલવેની ઘણી મુસાફરી કરું છું... સ્વચ્છતાના પ્રાથમિક નિયમો આપણે જાણતા નથી. ભોંય ઘણીએ વાર સૂવા માટે વપરાય છે; તેનો વિચાર પણ કર્યા વિના આપણે ડબામાં ગમે ત્યાં થૂંકીએ છીએ. આપણે ડબાનો ગમે તેમ ઉપયોગ કરતાં જરા પણ વિચાર કરતાં નથી. પરિણામે તેમાં કહ્યો ન જાય તેટલો ગંદવાડ થાય છે...”[3]

સ્વચ્છતા પ્રત્યે પ્રવાસીઓની ઉદાસીનતા, અજ્ઞાન અને અહમને જોઈ ૧૯૧૬માં લખાયેલી નોંધમાં તેમણે ત્રીજા વર્ગના મુસાફરોને પડતી તકલીફો અને રેલવેના કર્મચારીઓને પડતી મુશ્કેલીઓ જણાવી હતી. તેમણે કરેલા આરોગ્ય અને ચોખ્ખાઈ સાથે સંકળાયેલાં સૂચનો ૭૫ % અગવડોને દૂર કરનારાં હતાં. ૧૯૧૭માં ગુજરાત રાજકીય પરિષદમાં સ્વચ્છતાના મુદ્દાનો ગાંધીજીએ વિશેષ ઉલ્લેખ કર્યો.

વહીવટીતંત્રની નિષ્ફળતા અને લોકોની ગરીબાઈ ઉપરાંત તેમના મતે, “હિંદુસ્તાનમાં મરકીએ ઘર કર્યું છે. કોલેરા તો આપણી સાથે છે જ. મેલેરિયા દર વર્ષે હજારોનો ભોગ લે છે... એ

ખૂબીની વાત છે કે જ્યારે આપણા રહેવાના વિભાગમાં મરકી કેર વર્તાવી રહી હોય છે ત્યારે જ્યાં અંગ્રેજો વસે છે ત્યાં તે જઈ શકતી નથી... કારણ પણ તરત સમજાય છે. ત્યાં હવા સાફ છે, ઘર છૂટાં છે, રસ્તા પહોળા અને સાફ છે અને જંગલ જવાની ટેવ ઘણી સારી છે. જે મુલકમાં નવ્વાણું ટકા લોકો ઉઘાડા પગે ચાલનારા છે તે મુલકમાં લોકો ગમે ત્યાં થૂંકે છે અને તેવા રસ્તા પર આપણને ચાલવું પડે છે. આપણે આપણાં શહેરની સ્થિતિ નહીં બદલાવીએ, આપણી ખરાબ ટેવો નહીં બદલીએ, આપણાં પાયખાનાં નહીં સુધારીએ ત્યાં સુધી આપણે સારું સ્વરાજની કશી કિંમત નથી રહેવાની.''[૪]

''જો આપણે એક વસ્તુ પશ્ચિમ પાસેથી શીખવાની હોય તો તે તેની ચોખ્ખાઈની પદ્ધતિ છે. આપણે સ્વભાવે ગામડાની જિંદગીને ટેવાયેલા છીએ. પાશ્ચાત્ય સભ્યતા જડવાદી હોઈ તેનું વલણ શહેરોની બાંધણી અને વિકાસ ઉપર વધારે રહે છે અને ગામડાંઓ તરફ ઉપેક્ષા રહે છે. પરિણામે પશ્ચિમના લોકોએ સામુદાયિક સ્વચ્છતાનું જે શાસ્ત્ર કાઢ્યું છે તેમાં આપણે ઘણું શીખવાનું રહ્યાં છે. આપણી સાંકડી અને વાંકીચૂકી ગલીઓ, આપણાં ગીચોગીચ બંધાયેલાં હવા આવવાના પૂરતા માર્ગ વિનાનાં ઘર, પીવાના પાણીનાં સ્થળ સંબંધી આપણી બેદરકારીનો અપરાધ એ બધી બાબતોમાં ફેરફાર થવાની જરૂર છે. સ્વચ્છતાના નિયમો લોકો પાસે આગ્રહપૂર્વક પળાવી દરેક મ્યુનિસિપાલિટી ભારેમાં ભારે સેવા બજાવી શકે છે.''[૫]

ગાંધીજી માટે દેશમાં સ્વચ્છતા મહત્ત્વનો મુદ્દો બની રહ્યો. સમાજમાંથી અસ્પૃશ્યતાનું કલંક કાયમ માટે મિટાવી દેવાની ઈચ્છાએ તેમને પાયખાનાં અને આરોગ્ય અંગે કામ કરવા પ્રેર્યા.

અંત્યજ ઉન્નતિ[૬]

સમજણ અને સ્વ-શાસન વડે ઇચ્છનીય સ્થિતિ મેળવવાના આગ્રહી ગાંધીજીએ સ્વચ્છતાની પરિસ્થિતિને સંક્ષિપ્તમાં રજૂ કરતાં લખ્યું હતું, ''મારી મુસાફરી દરમિયાન હિંદુસ્તાનના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી આપણી અસ્વચ્છતા જોઈને મને જે દુઃખ થયું છે તેનાથી વધારે દુઃખ બીજી કોઈ વસ્તુથી થયું નથી. સુધારાઓનો અમલ કરાવવા માટે બળ વાપરવામાં હું માનતો નથી, પરંતુ આપણા કરોડો લોકોમાં ઘર કરી ગયેલી ટેવો બદલાવવામાં કેટલો સમય જશે એનો હું વિચાર કરું છું ત્યારે અસ્વચ્છતા જેવી આ ખૂબ જ અગત્યની બાબતમાં ફરજ પાડવાની હદ સુધી જવા પણ મારું મન તૈયાર છે.''[૭]

અસ્પૃશ્યતા નાબૂદી અગિયાર વ્રતોમાંનું એક વ્રત હોવા ઉપરાંત રચનાત્મક કાર્યક્રમો પૈકી એક કાર્યક્રમ હતું. આમ, વ્યક્તિગત સ્તરે અસ્પૃશ્યતા નાબૂદી સ્વશુદ્ધિની પ્રક્રિયા હતી અને સમાજમાંથી તેની નાબૂદી રચનાત્મક કાર્યક્રમ હતો. અસ્પૃશ્યતા નાબૂદી અને તેના દ્વારા સફાઈ તથા સ્વચ્છતાની ગાંધીની હાકલને પુનઃ જીવિત કરી લોકોના મન અને દિલમાંથી વૈમનસ્ય દૂર થાય તો તે ગાંધીનું કામ થશે. આવા સ્વચ્છ ભારતમાં પ્રત્યેક નાગરિક દૈહિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક રીતે સ્વચ્છ અને શુદ્ધ હશે.

ગાંધીજીની અનુપસ્થિતિમાં સંકોચ કે ક્ષોભ અનુભવ્યા વગર તેમનાં વાણી અને વ્યવહારને બહુજન સમાજ સમક્ષ ગૌરવભેર રજૂ કરીને વ્યક્તિગત સ્તરે તેને આચરણમાં લાવવાનો સંકલ્પ આપણને કર્તવ્યપરાયણ બનાવશે. હિંસા અને ઘૃણાના વિષવમનના સ્થાને ગાંધીના પ્રેમબળને બળવત્તર બનાવીને સ્વચ્છ ભારતની સાથે વર્ણ વૈમનસ્યને દૂર કરીએ તો પૂર્ણવિરામ મળી શકે.

સંદર્ભ:

૧) એજન. પાનું ૩૬૪.
૨) ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ ૧૩. ૧૯૧૫ની ડાયરી. પાનું ૧૫૪.
૩) મહાદેવભાઈની ડાયરી. પુસ્તક ૨૧. ૧૯૯૫. પાનું ૩૦૫.
૪) ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ. ૧૪. પાનાં ક્રમ ૫૨-૫૩.
૫) ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ. ૨૫. પાનાં ક્રમ ૪૮૧-૪૮૩.
૬) ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ. ૨૯. પાનું ૩૬૧.
૭) ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ. ૨૮. પાનું ૪૦૮.

લેખક અમદાવાદ ખાતે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના ગ્રામ અર્થશાસ્ત્ર વિભાગમાં પ્રાધ્યાપક છે.

ઈમેલઃ

nimisha63@gmail.com

સરદાર પટેલ રાષ્ટ્રીય એકતા એવોર્ડ

ભારતની એકતા અને અખંડિતતા માટે નોં ધપાત્ર અને પ્રેરણારૂપ પ્રદાન કરવા માટે

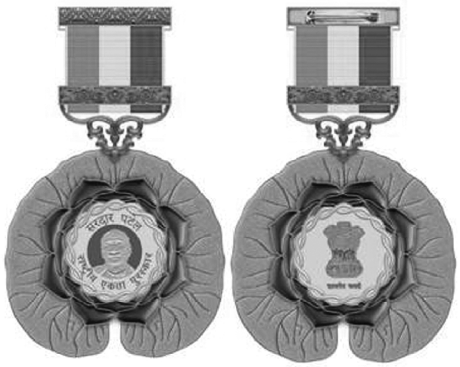

Obverse Reverse

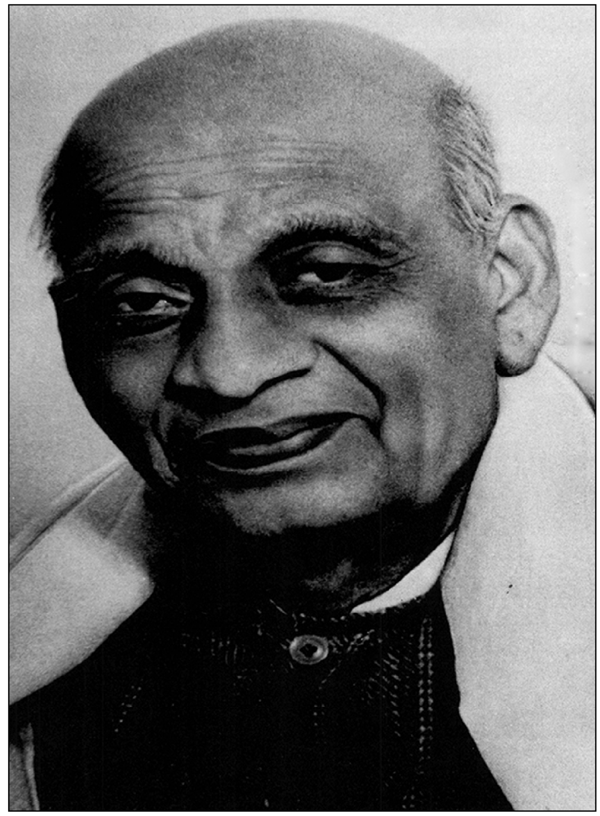

ભારત સરકારે ભારતની એકતા અને અખંડિતતા માટે પ્રદાન કરવા બદલ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના નામે સર્વોચ્ચ નાગરિક એવોર્ડની શરૂઆત કરી છે. ગૃહ મંત્રાલયે તા.૨૦ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૯ના રોજ આ એવોર્ડ શરૂ કરવા અંગે જાહેરનામું બહાર પાડ્યું હતું. આ એવોર્ડમાં રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતતાના ઉદ્દેશ સાથે તેને પ્રોત્સાહન આપવા માટે અને સુદૃઢ તથા સંગઠિત ભારત તરીકેનાં મૂલ્યોને મજબૂત કરવા માટેની કામગીરીની કદર કરવામાં આવશે. આ એવોર્ડની જાહેરાત રાષ્ટ્રીય એકતા દિવસ એટલે કે સરદાર પટેલની જન્મજયંતી તા.૩૧ ઓક્ટોબરના રોજ કરવામાં આવશે.

આ એવોર્ડ રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા તેમના હસ્તે અને તેમની મુદ્રા સાથે રાષ્ટ્રપતિ ભવનમાં યોજાતા પદ્મ એવોર્ડ એનાયત કરવા યોજાતા સમારંભ દરમિયાન 'સનદ' મારફતે આપવામાં આવશે. આ એવોર્ડની કમિટીમાં કેબિનેટ સેક્રેટરી, પ્રધાનમંત્રીના અગ્ર સચિવ, રાષ્ટ્રપતિના સચિવ અને ગૃહ સચિવ રહેશે. પ્રધાનમંત્રીએ પસંદ કરેલા ત્રણ-ચાર પ્રતિષ્ઠિત સભ્યની પણ સમિતિમા નિમણુક કરવામાં આવશે. આ એવોર્ડમાં મેડલ અને પ્રશસ્તિપત્રનો સમાવેશ થશે. આ એવોર્ડ સાથે નાણાકીય ગ્રાન્ટ અથવા કોઈ રોકડ રકમને જોડવામાં આવી નથી. એક વર્ષમાં ત્રણથી વધુ એવોર્ડ આપી શકાશે નહી. જૂજ કિસ્સાને બાદ કરતાં અને અત્યંત લાયક વ્યક્તિ સિવાય આ એવોર્ડ મરણોત્તર સ્વરૂપે આપી શકાશે નહી.

આ એવોર્ડ માટે દર વર્ષે નામાંકન મંગાવવામાં આવશે. તેની અરજીઓ ગૃહ મંત્રાલયે ડિઝાઈન કરેલી www.nationalunityaward.mha.gov.in વેબસાઈટ ઉપર ઓનલાઈન ફાઈલ કરવાની રહેશે. તમામ નાગરિકો કોઈ પણ જાતના ધર્મ, જાતિ-જ્ઞાતિ, જન્મસ્થળ, ઉંમર અથવા વ્યવસાયના ભેદભાવ વગર કોઈ પણ સંસ્થા અથવા સંગઠન તેના માટે પાત્ર ગણવામાં આવશે. કોઈ પણ ભારતીય નાગરિક અથવા તો ભારતનું કોઈ પણ સંગઠન કે સંસ્થા આ એવોર્ડ માટે વિચારણાના હેતુથી નામાંકિત કરી શકે છે. વ્યક્તિઓ જાતે પણ પોતાને નામાંકિત કરી શકશે. રાજ્ય સરકાર, કેન્દ્ર શાસિત વહીવટી તંત્ર અને ભારત સરકારનાં મંત્રાલય પણ આ એવોર્ડ માટે નોમિનેશન મોકલાવી શકશે.

એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત

'ધ્રુવ': પ્રતિભાશાળી વિદ્યાર્થીઓ માટે એક અનોખી પહેલ 'પ્રધાનમંત્રી ઇનોવેટિવ લર્નિંગ કાર્યક્રમ'નો પ્રારંભ

કેન્દ્રીય માનવસંસાધન વિકાસ મંત્રી રમેશ પોખરીયાલ 'નિશંક'એ ૧૧ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૯ના રોજ બેંગલુરુ ખાતે ભારતીય અવકાશ સંશોધન સંસ્થા (ઈસરો)ના મુખ્ય મથક પરથી એક અનોખી પહેલ પ્રધાનમંત્રી ઇનોવેટિવ લર્નિંગ કાર્યક્રમ 'ધ્રુવ'નો પ્રારંભ કરાવ્યો. અદ્ભુત પ્રતિભાશાળી વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં આ પહેલ એક અનોખો વળાંક સાબિત થશે. 'ધ્રુવ' એ ગુણસંપન્ન વિદ્યાર્થીઓની પ્રતિભાને શોધવા માટેનું અને તેમને વિજ્ઞાન, કળા, રચનાત્મક લેખન વગેરે ક્ષેત્રોમાં શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવામાં મદદ કરશે અને આ રીતે સમાજમાં બહુ મોટો ફાળો પ્રદાન કરશે.

'પ્રધાનમંત્રી ઇનોવેટિવ લર્નિંગ કાર્યક્રમ' પ્રતિભાસંપન્ન વિદ્યાર્થીઓના કૌશલ્ય અને જ્ઞાનને ઓળખી કાઢવા માટે શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. સમગ્ર દેશમાં શ્રેષ્ઠતા કેન્દ્રોની અંદર આવા પ્રતિભાવાન બાળકોને તજજ્ઞો દ્વારા તાલીમ આપવામાં આવશે, જેથી કરીને તેઓ પોતાની ઉચ્ચતમ ક્ષમતા સુધી પહોંચી શકે. પસંદગી પામેલા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તેમનાં પસંદગીનાં ક્ષેત્રોમાં સૌથી ઊંચા સ્તર સુધી પહોંચશે અને દેશનું નામ રોશન કરશે. કેન્દ્રીય માનવસંસાધન વિકાસ મંત્રી રમેશ પોખરીયાલ 'નિશંક'એ જણાવ્યું કે આ કાર્યક્રમ પ્રધાનમંત્રીના વિઝનને પ્રસ્તુત કરે છે અને તે એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારતના વાસ્તવિક ઉત્સાહને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

"આ કાર્યક્રમ પ્રધાનમંત્રીના વિઝનને રજૂ કરે છે અને તે વિદ્યાર્થીઓની સાથે-સાથે સમાજ માટે પણ એક મહત્ત્વનો વળાંક સાબિત થશે. તેમની સિદ્ધિઓના માધ્યમથી જ વિશ્વ જાણશે 'સારે જહાં સે અચ્છા હિન્દુસ્તાં હમારા'."

—શ્રી રમેશ પોખરીયાલ 'નિશંક', કેન્દ્રીય માનવસંસાધન વિકાસ મંત્રી.

"ધ્રુવ યુવાન મસ્તિષ્કને પ્રેરણાનો એક સ્રોત પૂરો પાડશે. ભારતનો અવકાશ કાર્યક્રમ છેલ્લાં ૬૦ વર્ષમાં પ્રતિભાશાળી અને તેજસ્વી યુવા મસ્તિષ્કોના કારણે અદ્‌ભુત ઊંચાઈઓ સુધી પહોંચી ગયો છે. 'ધ્રુવ તરસ' પણ લોકો દ્વારા સામનો કરવામાં આવેલી સમસ્યાઓને ઉકેલવા માટે આવો જ એક વિકલ્પ બનવાની આશા છે."

–ડૉ. કે. શિવાન, સચિવ, અવકાશ વિજ્ઞાન અને ઈસરો અધ્યક્ષ.

"ધ્રુવ તરસ એ સંલગ્ન ક્ષેત્રોમાં ભવિષ્યના ઈનોવેટર્સ છે. યુવાનોએ તેમની ક્ષમતા કરતાં ઊંચું લક્ષ્ય નિર્ધારિત કરવું જોઈએ અને તેમની સફળતાની વ્યાખ્યાનું પુનઃમૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ. તે સંપત્તિ નથી પરંતુ સખત મહેનત છે કે જે જીવનમાં વધુ સંતોષની પ્રાપ્તિ કરાવે છે"

– વિંગ કમાન્ડર શ્રી રાકેશ શર્મા, અવકાશમાં પ્રવેશનાર પ્રથમ ભારતીય નાગરિક.

તેમના અનુભવો વહેંચતાં શ્રી રાકેશ શર્માએ જણાવ્યું કે ધ્રુવ કાર્યક્રમની પ્રથમ બેચ અંતર્ગત ૬૦ અદ્વિતીય પ્રતિભા ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓની પસંદગી કરવામાં આવી છે. આ કાર્યક્રમ બે ક્ષેત્રોને આવરી લેશે, વિજ્ઞાન અને પ્રદર્શન કળા. ખાનગી અને જાહેર શાળાઓના ધોરણ-૯થી ૧૨ના વિદ્યાર્થીઓની પસંદગી કરવામાં આવી છે. એક ૧૪ દિવસના કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. કાર્યક્રમનો આ પ્રથમ તબક્કો છે કે જે અન્ય ક્ષેત્રો સુધી ધીમે ધીમે વિસ્તાર પામશે. આ વિદ્યાર્થીઓ બેંગલુરુ અને નવી દિલ્હીમાં વૈજ્ઞાનિક અને સાંસ્કૃતિક હિતનાં જુદાં જુદાં મહત્ત્વનાં સ્થળોની મુલાકાત લેશે.

વિદ્યાર્થીઓ દિલ્હીમાં ખ્યાતનામ તજજ્ઞો સાથે અને વિદેશમાં વીડિયો કોન્ફરન્સિંગના માધ્યમથી વૈશ્વિક હસ્તીઓ સાથે વાતચીત કરી શકશે. જે તજજ્ઞોએ ઈનોવેશન, વિજ્ઞાન વિનાનાં અને પ્રદર્શનકળા સિવાયનાં ક્ષેત્રોમાં સરાહનીય પ્રદર્શન કર્યું છે તેઓ પણ વિદ્યાર્થીઓ સાથે સંવાદ કરશે (સ્રોતઃ પ્રેસ ઈન્ફર્મેશન બ્યૂરો).

'એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત' એ આઈએફએફઆઈ ૨૦૧૯ની થીમ બનશે - માહિતી અને પ્રસારણ મંત્રાલયનો ફ્લેગશિપ આંતરરાષ્ટ્રીય ફિલ્મ સમારોહ

ભારતના આંતરરાષ્ટ્રીય ફિલ્મ સમારોહનો સુવર્ણ જયંતી કાર્યક્રમ કે જેનું આયોજન ૨૦-૨૮ નવેમ્બર, ૨૦૧૯ દરમિયાન કરવામાં આવનાર છે તેની થીમ 'એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત' રહેશે. ભારતનો ૫૦મો આંતરરાષ્ટ્રીય ફિલ્મ સમારોહ, ૨૦૧૯માં ઈન્ડિયન પેનોરામામાં ૭૬ દેશોની ૨૦૦થી વધુ શ્રેષ્ઠ ફિલ્મો, ૨૬ ફીચર ફિલ્મો અને ૧૫ નોન ફીચર ફિલ્મો પ્રદર્શિત કરવામાં આવશે અને આ સુવર્ણ જયંતી કાર્યક્રમમાં આશરે ૧૦૦૦૦ લોકો અને ફિલ્મ ચાહકો ભાગ લેવાની શક્યતા છે. માહિતી અને પ્રસારણના કેન્દ્રીય મંત્રી પ્રકાશ જાવડેકરે જણાવ્યું કે, "આ વર્ષે આઈએફએફઆઈ ખૂબ વિશેષ છે. આઈએફએફઆઈ-૨૦૧૯ની થીમ 'એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત' છે. શરૂઆત અને અંતનો સમારોહ આ થીમને પ્રતિબિંબિત કરશે." મંત્રીએ એ પણ જણાવ્યું કે આઈએફએફઆઈ જ્યારે સુવર્ણજયંતિ સત્ર ઊજવી રહ્યું છે ત્યારે જુદી જુદી ભાષાઓમાં ૧૨ મુખ્ય ફિલ્મો, જેમણે ૨૦૧૯માં ૫૦ વર્ષ પૂર્ણ કર્યાં છે તેમને

પણ આ સમારોહમાં રજૂ કરવામાં આવશે. ઈન્ડિયન પેનોરામા એ આઈએફએફઆઈનો એક ફ્લેગશિપ વિભાગ છે કે જે વર્ષની શ્રેષ્ઠતમ સમકાલીન ભારતીય ફીચર અને નોન ફીચર ફિલ્મો પ્રદર્શિત કરે છે. આ વર્ષે ફીચર ફિલ્મ જ્યૂરીની અધ્યક્ષતા ખ્યાતનામ ફિલ્મ મેકર અને સ્ક્રીન લેખક પ્રિયદર્શને કરી હતી. આ જ્યૂરીએ ઈન્ડિયન પેનોરામા-૨૦૧૯ની ઓપનિંગ ફીચર ફિલ્મ તરીકે અભિષેક શાહ દ્વારા નિર્દેશિત 'હેલ્લારો' ફિલ્મ (ગુજરાતી)ને પસંદ કરી છે. નોન ફીચર જ્યૂરીની અધ્યક્ષતા ખ્યાતનામ ડોક્યુમેન્ટરી ફિલ્મ મેકર રાજેન્દ્ર જંગલે દ્વારા કરવામાં આવી હતી. નોન ફીચર ફિલ્મ જ્યૂરી દ્વારા ઈન્ડિયન પેનોરામા-૨૦૧૯ની ઓપનિંગ નોન ફીચર ફિલ્મ તરીકે આશિષ પાંડે દ્વારા નિર્દેશિત કાશ્મીરી છોકરીની વાર્તા "નૂરે"ની પસંદગી કરવામાં આવી છે.

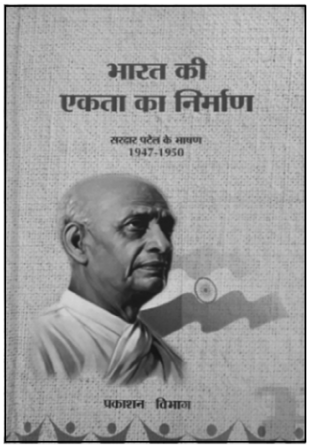

પ્રકાશન વિભાગ 'એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત' ઉપર પુસ્તકોનો ભંડાર તૈયાર કરી રહ્યો છે

પ્રકાશન વિભાગ 'એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત' ઉપર ભારતની મહાન હસ્તીઓના જીવન ઉપર આધારિત પુસ્તકોની એક વિશાળ શૃંખલા તૈયાર કરવા ઉપર કામ કરી રહ્યો છે. હિન્દી અને અંગ્રેજી સિવાય આ પુસ્તકો અન્ય ૧૩ પ્રાદેશિક ભાષામાં પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવશે. મુખ્ય ભારતીય ભાષાઓમાં આશરે ૧૫૦ પુસ્તકો તો અગાઉથી જ પ્રકાશિત કરી દેવામાં આવ્યાં છે અને ૫૦ પુસ્તકો પ્રકાશનના જુદા જુદા તબક્કામાં છે. ચાર પુસ્તકો, સરદાર પટેલ (૧૪ ભાષામાં); રાણી લક્ષ્મીબાઈ (૧૪ ભાષામાં); સ્વરાજ્ય કે મંત્રદાતા તિલક (૧૫ ભાષા) અને રઝિયા સુલતાન (૧૫ ભાષાઓ) અગાઉથી જ પ્રકાશિત કરી દેવામાં આવ્યા છે.

Books on Shri Sardar Patel by Publications Division

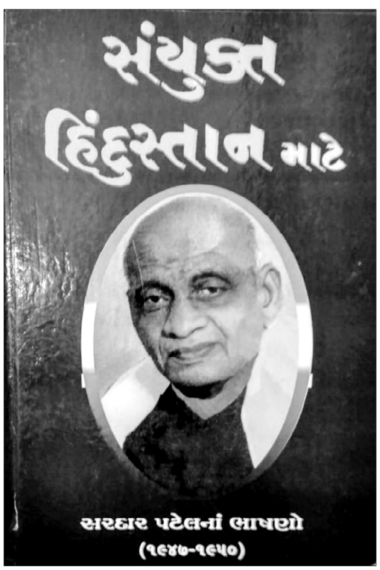

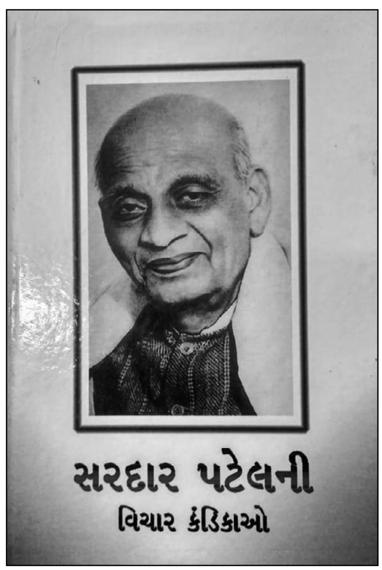

For discount structure, purchase & supply, contact
Yojana Office, Ahmedabad:
Phone: 079-26588669 (Mon-Fri).
E-mail: yojanagujarati@gmail.com

Supply through India Post, as per Business Policy.

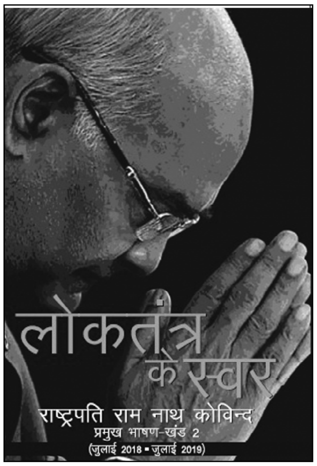

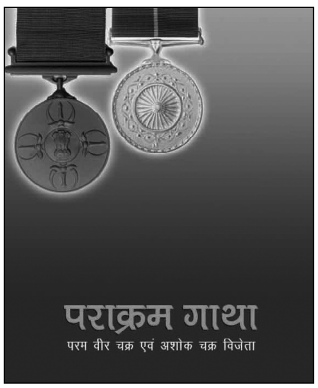

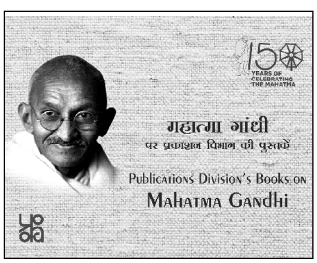

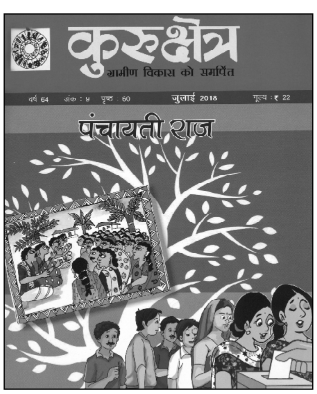

પ્રકાશન વિભાગે પુસ્તક પ્રકાશનની વિવિધ શ્રેણીમાં ૯ એવોર્ડ્ઝ મેળવ્યા

પ્રકાશન વિભાગે (ડીપીડી) ૨૮ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૯ના રોજ પુસ્તકો અને જર્નલ્સ સંબંધિત વિવિધ કેટેગરીમાં નવ એવોર્ડ પ્રાપ્ત કર્યા છે. ભારતીય પ્રકાશકોની અગ્રણી સંસ્થા ફેડરેશન ઓફ ઈન્ડિયન પબ્લિશર્સ (એફઆઈપી) દ્વારા આ એવોર્ડની જાહેરાત કરવામાં આવી હતી. પાછલાં વર્ષોમાં પણ ડીપીડીએ વિવિધ કેટેગરીમાં એવોર્ડ મેળવ્યા હતા – અનુક્રમે વર્ષ ૨૦૧૮માં ૮ એવોર્ડ્ઝ અને ૨૦૧૭માં ૧૧ એવોર્ડ્ઝ. આ વર્ષે પબ્લિકેશન્સ ડિવિઝને જનરલ પેપરબેક પુસ્તકો (પરાક્રમ ગાથા માટે)ની શ્રેણીમાં ચાર પ્રથમ ઈનામ, કવર જેકેટ્સ (લોકતંત્ર કે સ્વર-માનનીય રાષ્ટ્રપતિનાં ભાષણોના સંકલન માટે), હિંદી આર્ટબુક-કોફી ટેબલ બુક્સ (મહાત્મા ગાંધી : ચિત્રમય જીવનગાથા માટે) અને જર્નલ અને હાઉસ મેગેઝિન્સ (કુરુક્ષેત્ર-હિંદી-જુલાઈ ૨૦૧૮ માટે) પ્રાપ્ત કર્યા હતા.

ઉપરાંત પ્રકાશન વિભાગને આર્ટ/કોફી ટેબલ પુસ્તકો (ગોહાટી હાઈકોર્ટ-ઈતિહાસ અને હેરિટેજ માટે)ની શ્રેણીમાં, બાળસાહિત્યમાં બે વય-જૂથ શ્રેણીમાં (કહો ચિરૈયા અને સરલ પંચતંત્રઃ ભાગ-૧ માટે), કેટલોગ્સ અને બ્રોશર્સ (મહાત્મા ગાંધી અંગેનાં કેટલોગ ઓન બુક્સ માટે) ચાર બીજાં ઈનામ પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં. પ્રકાશન વિભાગને કિશોર વયના વાચકો માટે તેમના પુસ્તક 'વુમન ઈન સત્યાગ્રહ' માટેનું પ્રમાણપત્ર પણ મેળવ્યું હતું.

અગાઉ પ્રકાશન વિભાગને એફઆઈપી દ્વારા આયોજિત ૨૫મા દિલ્હી પુસ્તક મેળામાં હિંદી પુસ્તકોના પ્રદર્શન માટે પ્રથમ ઈનામ પણ મેળવ્યું હતું. પુસ્તક મેળો ૧૧ થી ૧૫ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૯ દરમિયાન યોજાયો હતો, જેમાં પ્રકાશન વિભાગને હજાર કરતાં પણ વધારે પુસ્તકો વેચાણ માટે પ્રદર્શિત કર્યાં હતાં. પ્રકાશન વિભાગ વિવિધ ખાનગી અને જાહેર ક્ષેત્રના પ્રકાશકો સાથે સ્પર્ધાત્મક બજારમાં વાચકોનું ધ્યાન આકર્ષિત કરવા માટે સમૃદ્ધ સામગ્રી અને નવીન ડિઝાઈન સાથે તેનાં પ્રકાશનોમાં સતત પરિવર્તનો કરી રહ્યું છે.

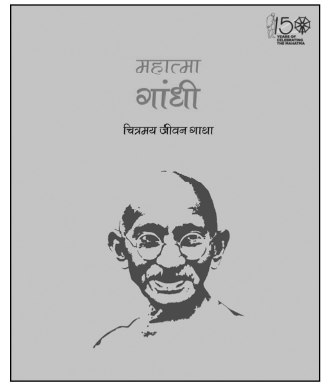

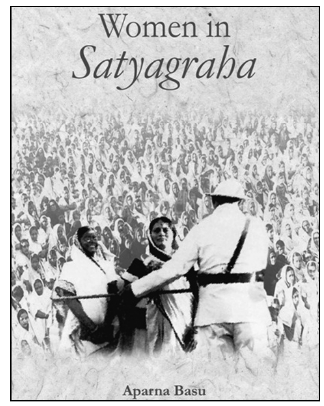

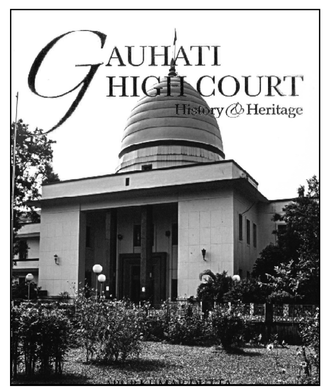

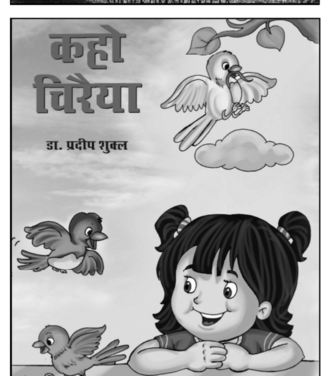

શું તમે જાણો છો?

સ્વચ્છ ભારત મિશન માટે આર્ટિફિશિયલ ઈન્ટેલિજન્સ આધારિત મોબાઈલ એપ્લિકેશન

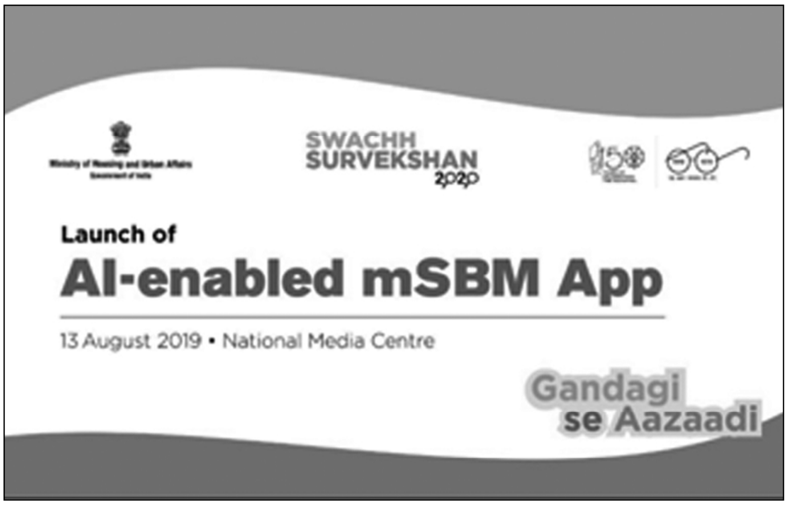

આવાસ અને શહેરી બાબતોના મંત્રાલયે (MoHUA) સ્વચ્છ સર્વેક્ષણ-૨૦૨૦ ટુલકિટ- ''એસબીએમ વોટર પ્લસ પ્રોટોકોલ અને સ્વચ્છ નગર'' એક સુસંકલિત વેસ્ટ મેનેજમેન્ટ એપ અને આર્ટિફિશિયલ ઈન્ટેલિજન્સ આધારિત mSBM એપ રજૂ કરી છે. સ્વચ્છ સર્વેક્ષણ-૨૦૨૦ ટુલકિટમાં સર્વેની વિસ્તૃત પદ્ધતિ અને નિર્દેશકોના ઘટકની સાથે શહેરો પોતાના સર્વે માટે તૈયાર કરી શકે તેની સહાય માટેના સ્કોર દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

આર્ટિફિશિયલ ઈન્ટેલિજન્સ આધારિત mSBM App એ નેશનલ ઈન્ફર્મેટિક સેન્ટર (NIC) દ્વારા વિકસાવાયેલી મોબાઈલ એપ છે અને તે અપલોડ કરેલા ફોટામાં આર્ટિફિશિયલ ઈન્ટેલિજન્સ (AI)નો ઉપયોગ કરીને લાભાર્થીનો ચહેરો અને ટોઈલેટ સીટ શોધવામાં મદદ કરે છે. આ એપ ફોટો અપલોડ કર્યા પછી વ્યક્તિગત પરિવારના ટોઈલેટ (IHHL)ની સુવિધા માટે અને સાથે-સાથે SBM-Uનો દરજ્જો જાણવા માટેના ઉપયોગમાં આવે છે અને સાથે-સાથે સંબંધિત ULB નોડલ ઓફિસરને અરજી ચકાસવા અને મંજૂર કરવામાં ઉપયોગી નિવડે છે. આ રીતે અરજીને પ્રોસેસ કરવાનો ટાઈમ નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં ઘટે છે. મંત્રાલય દર વર્ષે સ્વચ્છ સર્વેક્ષણને ફરીથી નવતર પ્રકારે ડિઝાઈન કરે છે કે જેથી આ પ્રક્રિયા સુદૃઢ બની શકે અને બદલાતી વર્તણૂકની સ્થિતિ જાળવવામાં ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શકાય. (સ્રોતઃ પીઆઈબી)

ઈલેક્ટ્રોનિક સિગારેટ ઉપર પ્રતિબંધ

દેશમાં આરોગ્ય અને શરીર સૌષ્ઠવની જાળવણી માટે એક મહત્ત્વનું કદમ ભરીને ભારત સરકારની કેબિનેટે ઈલેક્ટ્રોનિક સિગારેટ (ઉત્પાદન, મેન્યુફેક્ચરિંગ, આયાત-નિકાસ, પરિવહન, વેચાણ, વિતરણ, સંગ્રહ અને વિજ્ઞાપન)ને પ્રતિબંધિત કરતા વટહુકમ-૨૦૧૯ને મંજૂરી આપી છે. ઈલેક્ટ્રોનિક સિગારેટ એ બેટરીથી ચાલતું સાધન છે, જે તેમાં રહેલા નિકોટીનનું સોલ્યુશન ગરમ થતાં એરોસોલ પેદા કરે છે, જે વ્યસન પેદા કરતું દાહક તત્ત્વ છે. આ જાહેરનામામાં તમામ નિકોટીન ડિલિવરી સિસ્ટમ્સ, હીટ નોટ બર્ન પ્રોડક્ટ, ઈ-હુક્કા અને સમાન પ્રકારનાં સાધનોનો સમાવેશ કરાયો છે. આ નવતર પ્રકારની પ્રોડક્ટ્સ દેખાવમાં આકર્ષક હોય છે અને વિવિધ ફ્લેવર્સમાં મળે છે. તેનો ઉપયોગ યુવાનો અને બાળકોમાં વધતો જાય છે. આ આદેશ બહાર પડવાના કારણે કોઈ પણ પ્રકારે ઈ-સિગારેટનું ઉત્પાદન, મેન્યુફેક્ચરિંગ, આયાત-નિકાસ, પરિવહન, વેચાણ (ઓનલાઈન વેચાણ સહિત), વિતરણ અને વિજ્ઞાપન (ઓનલાઈન વિજ્ઞાપન સહિત) દંડનીય ગુનો ગણાશે અને તેનો ભંગ થતાં પ્રથમ ગુનામાં એક વર્ષ સુધીની કેદ અથવા તો રૂ.૧ લાખ સુધીનો દંડ અથવા બંનેની સજા કરવામાં આવશે. આ પ્રકારની ઈલેક્ટ્રોનિક સિગારેટસનો સંગ્રહ પણ સજાને પાત્ર છે અને તેમાં ૬ માસ સુધીની સજા અથવા રૂ.૫૦,૦૦૦ સુધીનો દંડ અથવા બંને સજા થઈ શકશે. આ વટહુકમ બહાર પાડવામાં આવ્યો તે તારીખે હયાત સ્ટોકના માલિકોએ આપમેળે જાહેરાત કરીને તેમનો સ્ટોક નજીકના પોલીસ સ્ટેશનમાં જમા કરાવવાનો રહેશે. (સ્રોતઃ પીઆઈબી)

શું તમે જાણો છો?

વોટર હીરોઝ-તમારી કથા જણાવો સ્પર્ધા

''વોટર હીરોઝ-તમારી કથા જણાવો સ્પર્ધા'' ભારત સરકારના જળશક્તિ મંત્રાલયના જળસંસાધન, નદી વિકાસ અને ગંગા જીર્ણોદ્ધાર વિભાગ દ્વારા શરૂ કરવામાં આવી છે. તેનો ઉદ્દેશ સામાન્યપણે પાણીના મૂલ્યનો પ્રચાર કરવાનો અને દેશ વ્યાપી જળસંરક્ષણ અને જળસ્રોતોના લાંબા ગાળાના વિકાસ માટેના પ્રયાસોને બિરદાવવાનો છે. આ સ્પર્ધામાં ભાગ લેવા માટે સ્પર્ધકે જળસંરક્ષણના ક્ષેત્રે પોતાની સફળતાની ગાથા મોકલવાની રહેશે (૩૦૦ શબ્દો સુધી), જેમાં લેખ, ચિત્રો અને ૫ મિનિટના સમયનો એક વીડિયોનો સમાવેશ થશે, જેમાં જળસંરક્ષણ, પાણીનો ઉપયોગ અથવા જળસ્રોતના વિકાસ અને વ્યવસ્થાપન ક્ષેત્રે કરેલા પ્રદાન/પ્રયાસો જણાવવાના રહેશે. સ્પર્ધકો તેમની કથાઓ, ચિત્રો યુટ્યૂબ વીડિયોની લિંક સાથે MyGov પોર્ટલ ઉપર મોકલી શકશે. આ ઉપરાંત સ્પર્ધકો પોતાની અરજી cgwb@gmail.com ઉપર પણ મોકલાવી શકાશે. પસંદગી કરાયેલી તમામ અરજીઓને રૂ.૧૦,૦૦૦નું ઈનામ આપવામાં આવશે. આ સ્પર્ધા ૧૦ માસ સુધી ચાલશે. દર મહિને વધુમાં વધુ ૧૦ અરજીઓ રોકડ ઈનામ માટે પસંદ કરવામાં આવશે. અરજીઓ સુપરત કરવા માટેની છેલ્લી તા.૩૦-૦૬-૨૦૨૦ રહેશે.
(Source: https://www.mygov.in/task/water-heroes-share-your-stories-contest/)

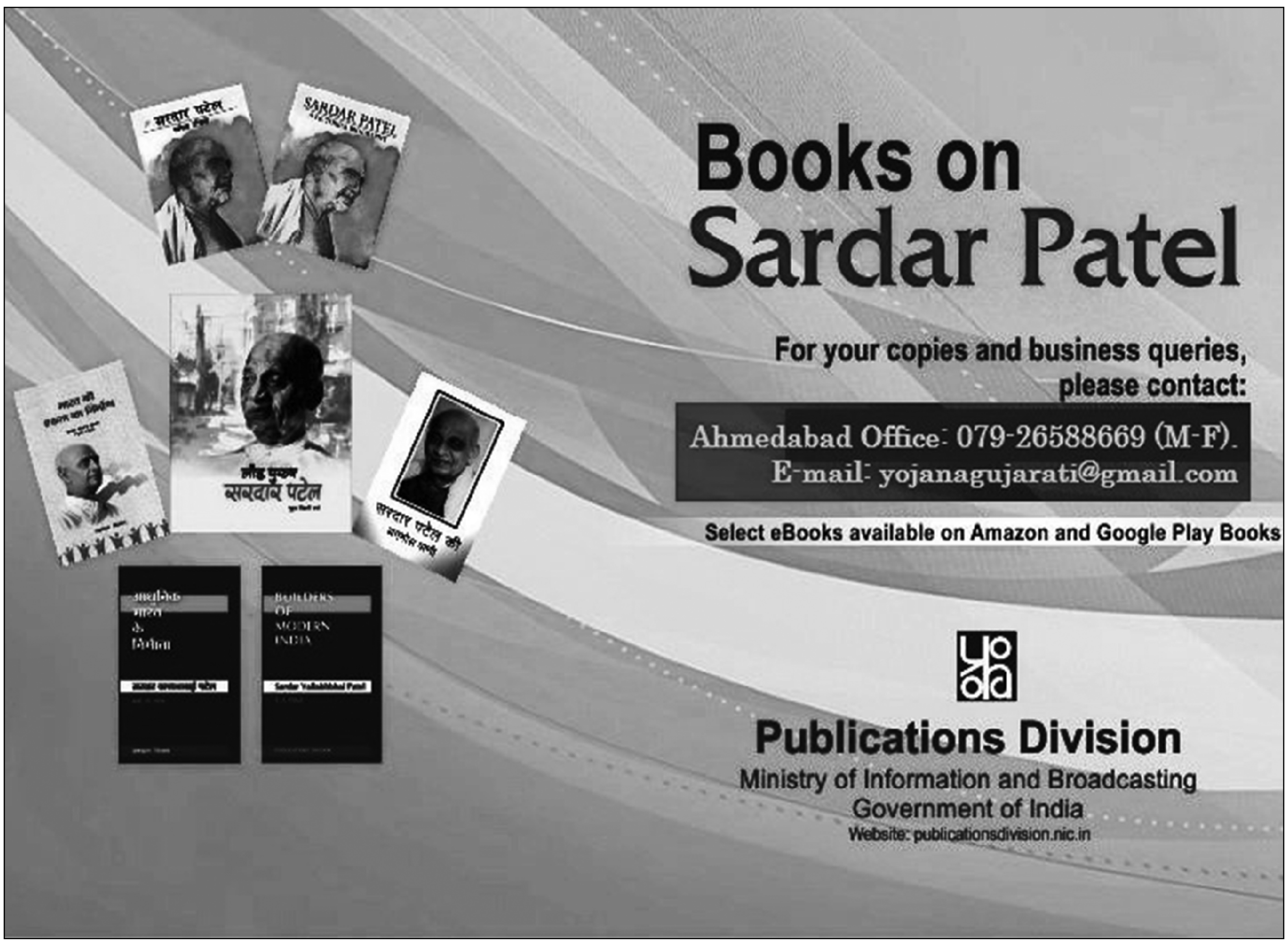

સ્વચ્છ ભારત અભિયાન માટે પ્રધાનમંત્રીને 'ગ્લોબલ ગોલકીપર એવોર્ડ' મળ્યો

પ્રધાનમંત્રી શ્રી નરેન્દ્ર મોદીને બિલ એન્ડ મિલિન્દા ગેટ્સ ફાઉન્ડેશન દ્વારા ૨૪ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૯ના રોજ સ્વચ્છ ભારત અભિયાન બદલ 'ગ્લોબલ ગોલકીપર એવોર્ડ' મળ્યો હતો. ન્યૂયોર્કમાં આ એવોર્ડ સમારંભ સંયુક્ત રાષ્ટ્રની મહાસભા (યુએનજીએ)નાં સત્રની સાથે યોજાયો હતો. આ એવોર્ડ મેળવ્યા પછી પ્રધાનમંત્રીએ કહ્યું હતું કે, "સ્વચ્છ ભારત અભિયાનની સફળતા ભારતીય જનતાને આભારી છે. તેમણે આ અભિયાનને હાથ ધર્યું હતું અને ઇચ્છિત પરિણામો હાંસલ થાય એવી સુનિશ્ચિતતા કરી હતી." તેમણે આ એવોર્ડ એવા ભારતીયોને સમર્પિત કર્યો હતો, જેમણે સ્વચ્છ ભારત અભિયાનને જન આંદોલનમાં પરિવર્તિત કર્યું હતું. મહાત્મા ગાંધીની ૧૫૦મી જન્મજયંતી પર આ એવોર્ડ વ્યક્તિગત રીતે સ્વીકારવાની સફળતાને મહત્ત્વપૂર્ણ ગણાવીને તેમણે જણાવ્યું હતું કે સ્વચ્છ ભારત અભિયાન એનો પુરાવો છે, જ્યારે ૧૩૦ કરોડ ભારતીયો પ્રતિબદ્ધ બને છે ત્યારે કોઈ પણ પડકારને ઝીલી શકે છે. તેમણે ઉમેર્યું હતું કે ભારતે સ્વચ્છ ભારતનું મહાત્મા ગાંધીનું સ્વપ્ન સાકાર કરવામાં નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે સફાઈમાં સુધારો કરવા પર પ્રધાનમંત્રીએ જણાવ્યું હતું કે, ભારત અન્ય દેશો સાથે એની કુશળતા અને એના અનુભવો વહેંચવા તૈયાર છે, જેથી તેઓ સ્વચ્છતાના આવરણને વધારવા સહિયારો પ્રયાસ કરી શકશે. (સ્રોતઃ પીઆઇબી)

"… ચાલો આપણે સુનિશ્ચિત કરીએ કે આપણાં જાહેર સ્થળો સ્વચ્છ અને સાફસૂફ હોય! ચાલો, આપણે એવું પણ સુનિશ્ચિત કરીએ કે આપણે ફિટ અને સ્વસ્થ રહીએ." @narendramodi (મમલાપુરમ, તામિલનાડુમાં બીચ પર પ્લોગિંગ કર્યા પછી)

"૨૦૧૯નો આલ્ફ્રેડ નોબેલની યાદમાં અર્થશાસ્ત્રમાં સ્વેરિજીસ રિક્સબેંક પુરસ્કાર-૨૦૧૯ એનાયત થવા બદલ અભિજિત બેનરજીને અભિનંદન. તેમણે ગરીબી નાબૂદીનાં ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર કામગીરી કરી છે. હું એસ્થર ડફલો અને માઇકલ ક્રેમરને પ્રતિષ્ઠિત નોબેલ જીતવા બદલ પણ અભિનંદન આપું છું." @narendramodi

સ્વચ્છ ભારત પર ઈન્ટરેક્ટિવ ડેશબોર્ડ

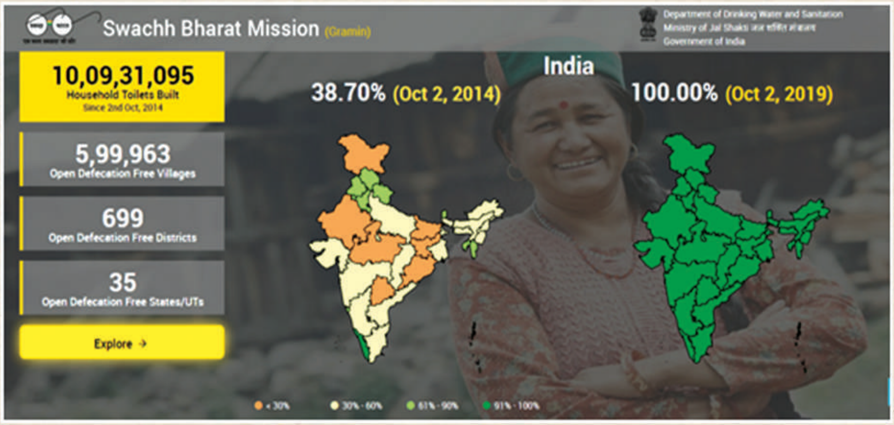

સ્વચ્છ ભારત – શહેરી અને સ્વચ્છ ભારત – ગ્રામીણ પર તાજેતરની સાફસફાઈનાં આંકડા આંગળીનાં ટેરવે મેળવવા ઇન્ટરેક્ટિવ ડેશબોર્ડ આ વેબસાઇટ પર ચેક કરોઃ http://sbm.gov.in/sbmreport/home.aspx અને https://sbm.gov.in/sbmdashboard/

R.N.I. 48778/90
REGD. NO. GAMC 222/2018-2020
VALID UPTO 31-12-2020 ISSUED BY SSP AHMEDABAD
PERMITTED TO POST AT PSO AHMEDABAD ON 7TH OF EVERY MONTH
Licence to Post Without Prepayment No. PMG/HQ/051/2018-20 VALID UPTO 31-12-2020

પ્રકાશન તા. ૧ નવેમ્બર , ૨૦૧૯
પોસ્ટિંગ તા. ૭ નવેમ્બર, ૨૦૧૯

YOJANA (GUJARATI), NOVEMBER-2019 | **O.I.G.S.**

પ્રતિશ્રી,

પ્રેષક:
તંત્રી,
'યોજના' કાર્યાલય
પ્રકાશન વિભાગ, C/O પ્રેસ ઈન્ફોર્મેશન બ્યૂરો,
અખંડાનંદ હોલ, બીજો માળ, મધર ટેરેસા રોડ,
સીએનઆઈ ચર્ચની નજીક, ભદ્ર,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧. ગુજરાત.

Printed & Published by Ira Joshi, Pr. D.G. and Head on behalf of Publications Division, Soochna Bhawan, C.G.O. Complex, New Delhi-110003.
Regional Office: Editor, Yojana Office, Publications Division, Ministry of I&B, Government of India
C/o Press Information Bureau, Akhandanand Hall, 2nd Floor, Mother Teresa Road, Near CNI Church, Bhadra, Ahmedabad-380001. Gujarat.
For subscription, purchase, advertisements & discount policy, contact : yojanagujarati@gmail.com or (079) 26588669 (Mon-Fri).
Printed by Print Vision Pvt. Ltd., Opp. Ashwamegh Elegance-II, Ambawadi Bazar, Ambawadi, Ahmedabad-380006.